

Михайло Гутор

КРАХ

в історії єврейських громад Рівненщини: Клесова, Озерян, Олізарки, Осови, Острога, Острожця, Радивилова, Рафалівки, Рокитного.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всепалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Трєблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Клесів¹

Клесів, гранітна копальня. 1934 р.²

Клесів — селище у Сарненському районі.

В XVI ст. в документах вперше згадується село під назвою Клесів. Після підписання Андрусівського мирного договору, село Клесів і вся Правобережна Україна знову відійшли до Польщі. Тільки після трьох поділів Речі Посполитої територія села відійшла до Російської імперії.

В 1902 році за 4 кілометри від села була збудована залізниця Київ-Сарни-Коваль. Згодом біля залізниці виросло невеличке селище, яке теж стало називатися Клесовом. У 1906 році біля станції Клесів налічувалося 12 будинків, мешкало 73 особи³. В 1909 році біля села Клесова почалися розробки гранітів.

За Ризьким мирним договором 1921 року село відійшло до Польщі. Поляки почали активно добувати граніт біля села Клесів.

У вересні 1939 року Червона Армія окупувала Клесів. 9 липня 1941 року село Клесів окупували німецькі війська. У липні – серпні 1941 р. в Клесово

¹ Klesów, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 83. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/83; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 500. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область / АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 557. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf

² URL: <http://gozdawianka.pl/galeria/miejscowosci/klesow/>

³ Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография. — 1906. — С. 197. — 224 с.

керувала військова комендатура (Ortskommandantur). У вересні 1941 р. влада була передана цивільній німецькій адміністрації.

Клесів, каменоломня Файнштейна (кар'єр в кінці вул. Пілсудського)⁴.

Члени організації «Гехалуц» в Клесово. 04.12.1933 р.⁵

⁴ URL: <https://repozytorium.ispan.pl/iiif/image/29641-29827/full/1000,711/0/default.jpg>

⁵ He-Halutz або He-Chalutz (іврит: ג'הלוץ, буквально «Піонер») був єврейським молодіжним рухом, який навчав молодих людей для сільськогосподарського поселення в землі Ізраїль. Він став головною організацією піонерських сіоністських молодіжних рухів. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/13709338>

Члени організації «Гехалуц». Клесів, 1930-ті роки.⁶

Єврейська громада⁷

Євреям дозволили селитися в Клесові наприкінці XIX ст., після того, як в околицях села проклали залізничну колію Київ-Сарни-Ковель.

Після Першої світової війни Клесів був включений до Другої Польської Республіки. За переписом 1921 року в селі проживало 142 євреї. Працювали в каменоломнях і на лісопилці. Більшість місцевих євреїв належали до сіоністських піонерських комун. Випускники цих комун пізніше емігрували до землі Ізраїлю.

Наприкінці 1930-х років у Клесові проживало близько 700 євреїв, у тому числі члени кібуцу He-Nalutz, який знаходився там.

Після 17 вересня 1939 року після пакту Молотова-Ріббентропа територія була захоплена Червоною армією, і Клесів став частиною Радянської України.

Німці окупували Клесів 9 липня 1941 р. Влітку та восени 1941 р. місцева німецька влада запровадила низку антиєврейських постанов. Від євреїв вимагали носити відмітні знаки (спочатку у формі зірки Давида, пізніше змінені на жовте коло); вони повинні були позначити свої домівки

⁶ URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁷ KLESÓW Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1380-1381. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 68. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

блакитною шестикутною зіркою; їх примушували до каторжних робіт, забороняли залишати межі міста, забороняли купувати товари в не євреїв.

25 липня 1942 року німці створили в Клесові відкрите гетто, куди примусово переселили євреїв з міста та околиць.

26 серпня 1942 року Клесівське гетто було ліквідовано, а його в'язнів повантажили на поїзд і вивезли до Сарн. Перед відправленням поїзда на залізничній станції Клесова було вбито кілька євреїв, яких вважали надто хворими чи немічними. Решту в'язнів, яких було близько 580, перевезли до Поліського табору в Сарнах. Цілком ймовірно, що група, доставлена до Сарн, включала близько 150 євреїв із села Томашгород, що лежало в Клесівському повіті.

28 серпня 1942 року, після масової втечі з Поліського табору (серед втікачів були й деякі новоприбулі), були розстріляні євреї Клесова, а також євреї Сарн, Рокитно, Добровиці, Бережниці та Томашгорода. Протягом наступних кількох днів поліція також заарештувала та розстріляла приблизно 15-30 євреїв, які переховувалися в гетто та навколо нього на околиці міста.

Історія вбивства клесовських євреїв у лісі на території Тутовичей⁸

26 серпня 1942 року близько 3-4 години ночі місто Клесів було оточене українською допоміжною поліцією. Німці наказали в'язням гетто зібратися на площі біля міського вокзалу під приводом реєстрації. Після реєстрації євреям наказали здати цінні речі. Українська поліція (під командуванням Василя Крижановського) і німецька жандармерія (під командуванням Карла Бегермана) протримали євреїв на площі близько 12 годин. У другій половині дня, близько 16 години, євреїв – серед яких були жінки, діти та люди похилого віку – повантажили на потяг, який, за свідченнями, щойно прибув з Рокитно, перевозячи інших євреїв. Потяг виїхав з Клесова під посиленою охороною і забрав цих 580 євреїв до Поліського табору в Сарнах.

28 серпня 1942 року євреїв Клесова групами вивозили з Поліського табору до кількох ям, викопаних за 1,5 кілометри на північний захід від міста Сарни, на краю лісу біля дороги, що веде до села Тутовичі. Діставшись до місця розстрілу, жертви змушені були роздягнутися догола та спорожнити кишені в спеціально підготовлений ящик. Потім їх групами заганяли в ями. Члени поліції безпеки та загону СД з Рівного (який був підсилений людьми 323-го німецького поліцейського батальйону) наказували жертвам лягти в ямі рядами обличчям донизу, після чого стріляли їм у голови з автоматів. Згідно зі свідченнями, у розстрілі брав участь і Карл Бегерманн. Маленьких дітей скидали живими в окрему яму.

⁸ Murder story of Klesow Jews in the Forest in the Tutowicze Area. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14678038>

Таким чином у кожен братську могилу було складено кілька рядів тіл. Після цього ями засипали хлорним вапном і засипали землею.

Згідно зі свідченнями, кілька євреїв залишилися в живих під час різанини, а потім їм наказали шукати цінні речі в одязі жертв. Згодом, вони також були знищені.

Серед жертв, убитих на цьому місці, було близько 100 ромів, які загинули, протестуючи проти того, що вони не євреї.

Керував цією операцією вбивства гебітскомісар Сарненського повіту камерадшафтсфюрер Хуала.

З судових процесів проти Альфреда Соколовського та інших; Дортмунд, 1964-1976. 18 березня 1970 року, Людвігсбург. Із підсумкового протоколу слідства Альфреда Соколовського, колишнього начальника сільської міліції Сарненського району: «18 березня 1970 р. ...Гетто в Сарнах було створено приблизно у вересні 1941 року [sic за квітень 1942 року]. 25 серпня 1942 р. гетто було ліквідовано, а євреїв вивезено до табору [Поліська], де раніше перебували російські військовополонені. Одночасно до цього табору прибули євреї з міст Клесова, Добровиці, Березниці та Рокитно. 28 серпня 1942 року всіх євреїв табору разом із близько 200 ромами... розстріляли в ямах, заздалегідь виритих неподалік від єврейського кладовища. Кількість жертв коливається від 10 000 до 17 000, залежно від джерела...

Розстріли нібито відбувалися за 1-1,5 км від табору, у п'яти великих братських могилах на північний захід від Сарн. Згідно з документами, жертв вивозили з табору до ям групами по 200-300 осіб. Там вони повинні були роздягнутися, а потім були розстріляні всередині ям... Російський підсудний Белоніс, згідно з його допитом 1947 року, мав бути присутнім на місці розстрілу. Там він побачив 20-30 «поліцейських у формі СС». Він продовжує: «Прибулим євреям довелося зняти свій одяг за 50 метрів від могили. Після цього невідомий німець загнав їх у могилу, де вони повинні були лягти поверх розстріляних раніше радянських громадян. [Нові жертви] потім розстріляв невідомий німець з автомата (на кожній могилі стояв лише по одному німцю)»...

У слідчому протоколі прокуратури від 28 листопада 1944 року йдеться... про розстріли, які проводили «гестапівці». на могилах: «Людей вели з табору до могил групами по 150-200 чоловік. Там їм довелося зняти одяг, а потім їх повели сходами до могили. Гестапівці наказали жертвам у могилі лягти в ряд, а потім їм [жертвам] розстріляли голови з автоматів. Тіла в могилі були складені аж у 10 шарів, а поверх них насипано близько півметра землі. Після цього [кати] перейшли до наступної могили»⁹....

⁹ Murder story of Klesow Jews in the Forest in the Tutowicze Area. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14678038>

Озеряни¹⁰

Озеряни, залізничний вокзал.¹¹

Озеряни — село в Україні у Варковицькій сільській громаді Дубенського району.

Перша письмова згадка про село у грамоті Великого князя Литовського Вітовта від 2 липня 1396 року в Луцьку¹².

У 1906 році колонія Варковицької волості Дубенського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 23 верст, від волості 5. Дворів 186, мешканців 1162¹³.

В 1464 р. село називається «Озаряни». В польській джерелах село називається «Езофани» і зазначається, що це чеська колонія. На картах 18-19 ст. фігурує назва «Озеряни». Під кінець 18 ст. в селі нараховувалось 47 дворів та понад 600 жителів. Цікавим є той факт, що у селі жило тільки декілька сімей українців. Більшість населення становить євреї. Історія не зазначила, коли саме євреї поселилися в селі, але старожили вважають, що це відбулося наприкінці 19 ст. коли була прокладена залізниця Здолбунів – Дубно. На той час станція була вузловою.

В 40 – х роках ХХ ст. в селі було багато єврейських крамниць. Багаті євреї продавали ліс, вугілля, займалися залізничними перевезеннями. На той

¹⁰ Стратегія розвитку Варковицької територіальної громади на період до 2027 року. URL: https://varkovsr.gov.ua/sites/varkovsr.gov.ua/files/document_files/strategiya-varkovichi-2027_0.pdf

¹¹ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K8Eq-BoV67o>

¹² Грамоти XIV ст. / Упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М. М. Пешак — К., 1974. – С. 118-149. – 256 с. URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb05.htm>

¹³ Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. – С. – 61. – 219 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

час в селі були: 2 млини, 2 олійниці, миловарня, 2 пекарні, пожежна, пошта, синагога, жандармський постерунок.

Були в селі чеські осадники, так їх тоді називали. Переважно це були військові, які пішли у відставку і яким польський уряд виділяв землю поблизу села. В селі проживав пан Геліс (англієць) з дружиною і трьома дітьми. Мав він прекрасний будинок з колонами, який був оточений великим садом та виноградниками. На території маєтку був парк з алеями, що спускалися до двох озер. На початку Другої світової війни маєток було зруйновано.

Єврейська громада¹⁴

З 1804 по 1865 рік царський уряд у Росії заохочував євреїв займатися сільським господарством шляхом заснування сільськогосподарських колоній. Понад 500 єврейських сільськогосподарських колоній згодом було утворено по всій смузі осілої майже в кожній губернії. Метою російської влади було виселити євреїв із сіл, асимілювати їх у російське суспільство, зменшити конкуренцію для російських купців і «зробити їх менш паразитичними». Стимули для євреїв приєднуватися до цих сільськогосподарських колоній потенційно включали свободу від примусової військової служби, звільнення від податків і постійну оренду землі. Озеряни була однією з таких сільськогосподарських колоній, заснованих у 1848 році в російській Волинській губернії переселенцями з різних міст Волинської губернії¹⁵.

У 1876 році урядова комісія відвідала це Озеряни, заявивши, що не всі єврейські поселенці займаються сільським господарством, тому вони забрали більшу частину землі та залишили євреям 2500 дунамів (один dunam дорівнює 1000 квадратним метрам або 0,247 акра, тому площа, про яку йдеться, становить близько 618 акрів).

У 1885 році в Озерянах проживало 798 осіб, з них 749 євреїв. Діяли синагога і корчма.

У 1898 році налічувалося 637 осіб єврейського населення. У володіннях колоністів було лише 246 десятин землі, внаслідок чого вони були зайняті переважно ремеслами.

У 1913 році євреям належали всі 4 крамниці (3 бакалійні та 1 мануфактура), єдиний шинок.

¹⁴Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського, Том 12. Обычай — Проказа (1912), Озеряни. – С.69. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – 349 с.; Ozeryany. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Ozeryany/History.html>; «Yalkut Vohlin», №10, 1949 р. URL: <https://wolyn.org.il/וולין-ילקוט/>; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

¹⁵ Encyclopaedia Judaica, Vol. 2, Jerusalem: Keter Publishing, 1971, s.v. “Agricultural Colonies.”

Коли на світанку 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, уся Волинь була анексована Радянським Союзом згідно з секретним договором пакту Молотова-Ріббентропа, підписаного раніше Німеччиною та Радянським Союзом.

До 18 вересня 1939 року радянські війська увійшли в район Варковичі-Озеряни. Подружжя Голденбергів так писало про цю подію: «Окупаційні війська Червоної армії поводитися з великою порядністю і нічого не брали з собою»¹⁶. Це, очевидно, різко контрастувало з жорстокістю, яку раніше демонстрували царські війська під час Першої світової війни. Однак, отримавши контроль над територією Варковичі-Озеряни, радянська влада захопила всі приватні ферми в цьому районі, організувавши їх у колгоспи, закрили всі приватні підприємства, закрили єврейські релігійні та громадські організації. Єврейським купцям і сіоністам загрожувало заслання до Сибіру.

Село Озеряни було окуповане німцями 27 червня 1941 року.

У травні 1942 року за наказом німців усе єврейське населення села Варковичі та частина озерянських євреїв були ув'язнені в гетто Варковичів. У серпні 1942 р. гетто було огорожено колючим дротом, а з жовтня 1942 р. євреям було заборонено залишати територію гетто.

Ліквідація гетто була проведена на початку жовтня 1942 року. Вона тривала кілька днів, тому що багато євреїв втекли і переховувалися.

7 жовтня 1942 року були розстріляні 2495 євреїв з Варковичів і Озерян у Піщаній ямі с. Варковичі.

За підрахунками, з 943 євреїв в Озерянах у червні 1941 року вижило від 20 до 30 осіб¹⁷.

Озеряни, мацеви на єврейському цвинтарі.¹⁸

¹⁶SamandAnnaGoldenbergWhispers in the DarknessPublished by Shengold Publishers, New York, 1988.

¹⁷ Spector Shmuel [translated by Jerzy Michalowicz]. Publishing information / Sh. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem: Federation of Volhynian Jews, 1990. – С. 358.

¹⁸ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Датування найдавнішого надгробка відноситься до початку 20 століття, тому можна припустити, що цвинтар виник у цей період. Вперше він з'являється на карті Росії в 1939 році. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/ozeryany-jewish-cemetery/>

Олізарка¹⁹

Єврейська колонія Олізарка на двоверстовій карті України 1930 р.

Територія колишньої колонії входить до складу села Суховоля Вараського району.

Єврейська громада²⁰

Олізарка була заснована 1849 року як єврейська землеробська колонія в Рафалівській волості Луцького повіту Волинської губернії.

У 1919–1939 рр. – у Волинському воєводстві у складі Польщі, з 1939 р. – у складі УРСР.

У 1849 році в Олізарці проживало близько 300 євреїв, у 1872 р. – 160, 1898 році – 254, 1906 р. – 209 (54 двори), 1921 році – 321 єврей (98,4%).

Спочатку в колонії на державних землях оселилися 60 родичів заможних єврейських родин. Євреї колонії отримували невелику допомогу, але, не

¹⁹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 175. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

²⁰ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского, Том 12. Обычай — Проказа (1912), Олизарка. – С.80. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – С.328. – 349 с. <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

маючи досвіду в сільському господарстві, а також робочої худоби та інвентарю, незабаром розорилися; багато з них покинули Олізарку.

У 1869 році було 32 родини, які мали в користуванні 408 десятин землі.

У 1872 році люстраційна комісія реквізувала землю частини колоністів, які її не обробляли.

У 1898 році 144 десятини землі належало євреям, але сільське господарство для них мало другорядне значення. Основним заняттям колоністів було ремесло.

У 1920-30-х роках в Олізарці діяли осередки різних єврейських партій і організацій.

У 1930-х роках євреїв в Олізарці володів однією крамницею; серед євреїв було 3 кравці, 2 шевці, 2 бляхарі.

Влітку 1941 року війська Вермахту окупували Олізарку. Рафалівське гетто було утворене 1 травня 1942 року. Сюди також зігнали євреїв з Олізарки, Жолудська і сусідніх сіл; всього в гетто налічувалося близько 2500 чоловік²¹.

29 серпня 1942 ліквідували Рафалівське гетто: 2250 євреїв були розстріляні біля ям уздовж дороги в село Суховоля (на Баховій Горі²²). Тільки кільком десяткам приречених вдалося втекти в ліси. Деякі польські селяни і українські баптисти допомагали їм вижити.

На узбіччі шосе стоїть обеліск, на якому викарбувані слова: «Товаришу, зупинись! Тут у 1942 році фашистськими загарбниками було розстріляно 2500 громадян єврейської національності».

²¹ Рівненський облдержархів, ф. Р-204, оп. 2, спр. 30, арк. 3; ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 247, 248, 250, 251.

²² На Баховій Горі — місці розстрілу євреїв нині споруджено меморіал пам'яті про трагедію. Бахова гора — це землі, які належали колись селянину Бахову. Велика сім'я Бахова теж була розстріляна.

Пам'ять

«Іноді я думаю, що рукою долі сталося так, що лише за кілька місяців до великої катастрофи, яка спіткала єврейський народ і мою родину серед них, я поїхав до Ізраїлю в нелегальній імміграції. На мій превеликий жаль я залишився єдиним у своїй улюбленій родині. Я народився в колонії Олізарка відразу після Першої світової війни.

Почну з весняного сезону. Усі мешканці цієї колонії були євреями, крім членів української родини, які були «суботніми язичниками». Кожен єврей мав земельну ділянку за містом. Біля кожного будинку був сад, де вирощували овочі для щоденного вживання. На полях вирощували картоплю та зернові. Кожен доглядав садок біля свого будинку. Загалом городом доглядали лише жінки та діти, бо одразу після Пасхи чоловіки вирушили шукати роботу за місто. Більшість з них були будівельниками, які будували будинки з цегли, а не з дерева. Оскільки всі будівлі в нашому місті були дерев'яні, то вдома вони не мали жодного доходу. Усе літо жінки й діти самі доглядали за домом. Часом, коли чоловіки не працювали далеко, вони поверталися додому в «Шабат Нахаму», поверталися на своє місце і залишалися там до Рош га-Шана. Я не пам'ятаю, чи мій батько був колись вдома на свято Шавуот, оскільки він працював у містах Рівне та Лунінець. Велика радість була вдома, коли батько приходив додому на свято. До цього дня мені здається, як мій батько йде додому вночі зі станції. Ми, діти, з такою радістю зустріли його. Кожен житель нашого міста, який повернувся додому з великого міста, хотів привнести щось нове в життя міста. Пам'ятаю Кунцію Фіша, який приніс до синагоги масляну лампу. Важко описати, як ми всі були щасливі, коли він запалив його напередодні Рош га-Шана»²³.

Егуда Рудін

Народився в Олізарці, 1908 р.
Егуда був вбитий під час Шоа.²⁴

Двосель Свечник

Народилася в Олізарці. Двосель
була вбита під час Шоа.²⁵

Фейгл Дов

Проживала в Олізарці. Фейгл
була вбита під час Шоа.²⁶

²³ Henya Burko née Shostak Olizarka My town and my home. Memorial book for the towns of Old Rafalowka, New Rafalowka, Olizarka, Zoludzk and vicinity. Edited by Pinhas and Malkah Hagin, Tel Aviv, 1996. Translated by Sara Mages, Jewish Gen, Inc. (Koloniya Olizarka, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf277.html#Page279>

²⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14010494>

²⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13839213>

²⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14064448>

Осова, 2021 р.²⁸

Осова (Осова Вишка) — село у Дубровицькій міській громаді Сарненського району.

У минулому також згадується як Осів²⁹.

Село вперше згадується 1581 року³⁰.

До 1917 року село входило до складу Володимирецької волості Луцького повіту Російської імперії³¹.

У 1918—1920 роки нетривалий час перебувало в складі Української Народної Республіки³².

У 1921—1939 роки входило до складу Польщі³³.

З 1939 року — у складі Дубровицького району Рівненської області УРСР.

27 Osowa, wieś, powiat łucki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — Т. VII. — С. 647. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VII/647;

28 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jahd8BUDv4A>

29 Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) – Т. 2. – Вінніпег, 1986. – С. 187. – 580 с. – (Інститут дослідників Волині. – Ч. 55). URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

30 Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область, Осова. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. С. 291. – 680 с.

31 Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. – 222 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

32 Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютюк. Українське історичне товариство. — Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. — С. 55. — 82 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013019>

33 ІАУ – С. 57

Школярі з директором і агрономом ОРТ С. Шалітом у народній професійній школі для дітей єврейських колоністів. Осова, 1938 р.³⁴

Єврейська громада³⁵

Осова — єврейське сільськогосподарське поселення Волинської губернії, Рівненського повіту. Було засновано у 1836 році на власних землях.

У 1859 році в Осовій проживало 466 євреїв, 1885 р. — 712, 1898 р. — 577, у 1921 р. — бл. 700 євреїв.

Перші поселенці Осови — 137 євреїв з Брест-Литовська (сучасний Брест), які купили землю у місцевого поміщика. У 1885 році в поселенні діяли молитовний будинок і постійний двір.

Наприкінці ХІХ століття євреям належало 2525 десятин землі, однак сільське господарство не було їх основним заняттям. Більшість займалася скотарством, торгівлею, ремеслами.

За даними Єврейського колонізаційного товариства, у 1898–1899 рр. сільським господарством займалися 104 родини (із 121), до 1909 року їх кількість зменшилася до 53 сімей (499 осіб).

На той час в Осові працювали цегельня, млин, фабрика по вичинці шкіри, 18 крамниць, 6 кравців, 5 шевців, 4 ковалі, 3 теслі, 2 склороби.

³⁴ Архів Ref. psal125.URL: <https://ortarchive.ort.org/photos/ukraine/school-children-and-staff-in-osowa-osowa-wyszka-poland-now-ukraine-march-1938>

³⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912) — С. 146. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912_ocr.pdf; “Osowa Wyszka” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Osowa, Ukraine). URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00031.html

В Осові було три бейс-мідраші та одна початкова школа. Був рабин і двоє шохетів (ритуальних забійників). З кінця 1920-х років в Осові діяли відділи Гехалуц, Га-Шомер га-цоїр і Бейтар. Сім сімей фермерів зробили алію в землю Ізраїлю під егідою «Аліят Ходіков».

У 1919 році в колонії стався погром, під час якого загинуло 8 осіб.

У 1920-х роках в Осовій діяли 3 синагоги та єврейська школа. У 1925 році за підтримки ОРТ була створена єврейська сільськогосподарська артіль.

Групова фотографія школи з Ципорою (уроджена Бінанбойм, третій ряд, перша зліва). Осова Вишка (нині Осова), 1939 р.³⁶

Осова була окупована німцями в перших числах липня 1941 року. Наприкінці того ж року деякі будинки були обнесені колючим дротом і створено гетто, яке охоронялося українською поліцією. Євреї Осови продовжували обробляти свої поля під наглядом поліції, а юнаків відправляли до табору в Костопіль.

23 серпня 1942 року до гетто увійшли українська допоміжна поліція та німецька жандармерія (сільська поліція). Вони зібрали всіх євреїв Деражного разом із євреями сусіднього села Осова Вишка – загалом 1868 осіб – і повезли в напрямку міста Костополя. Євреям сказали, що їх везуть на роботу в Костопіль. Коли в'язнів Дераженського гетто перевезли до Костополя, все їхнє майно було конфісковано німецькою владою. Згідно з тими ж свідченнями, деякі євреї намагалися втекти дорогою до місця вбивства, але

³⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/10293000>

були розстріляні на місці. Дійшовши до лісу біля села Корчеве, на північ від Костополя, євреї побачили три великі ями, які були там заздалегідь вириті. Там був присутній гебіцкомісар Костопільського повіту ГайнцЛьонерт та його заступник Рудольф Гюнтер. Єврейські мешканці – чоловіки, жінки та діти – були змушені роздягнутися догола та лягти обличчям вниз на живіт усередині ями, після чого їх застрелили в потилицю загони поліції безпеки та СД з Рівного. Щойно одна група жертв була розстріляна, наступна партія була змушена лежати на тілах своїх побратимів і була розстріляна таким же чином. Стрільянина тривала 2-3 години.

В цей день (23 серпня 1942 р.) було розстріляно 1868 євреїв з Осови і Деражно³⁷.

Пам'ятник жертвам Голокосту на єврейському кладовищі, 2019 рік.³⁸

³⁷ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 67. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

³⁸ Точний період заснування цвинтаря невідомий, але за датами на збережених надгробках можна припустити, що цвинтар виник наприкінці XIX ст. Вперше він з'являється на російських картах 1880-х років, а пізніше — на польській карті 1939 року. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/osova-jewish-cemetery/>

Острог. Луцька брама і вулиця Ходкевича, 1922 р.⁴⁰

Острог (Остріг) — місто Рівненського району, центр Острозької міської громади.

Острог — місто стародавнє, про нього вже згадується в Іпатіївському літописі під 1100 роком, коли він разом з городищем Більмаж були віддані за рішенням Ветичівського з'їзду Давиду Ігоровичу, внуку Ярослава Мудрого взамін за Володимерецьке князівство за осліплення Василька Ростиславича⁴¹.

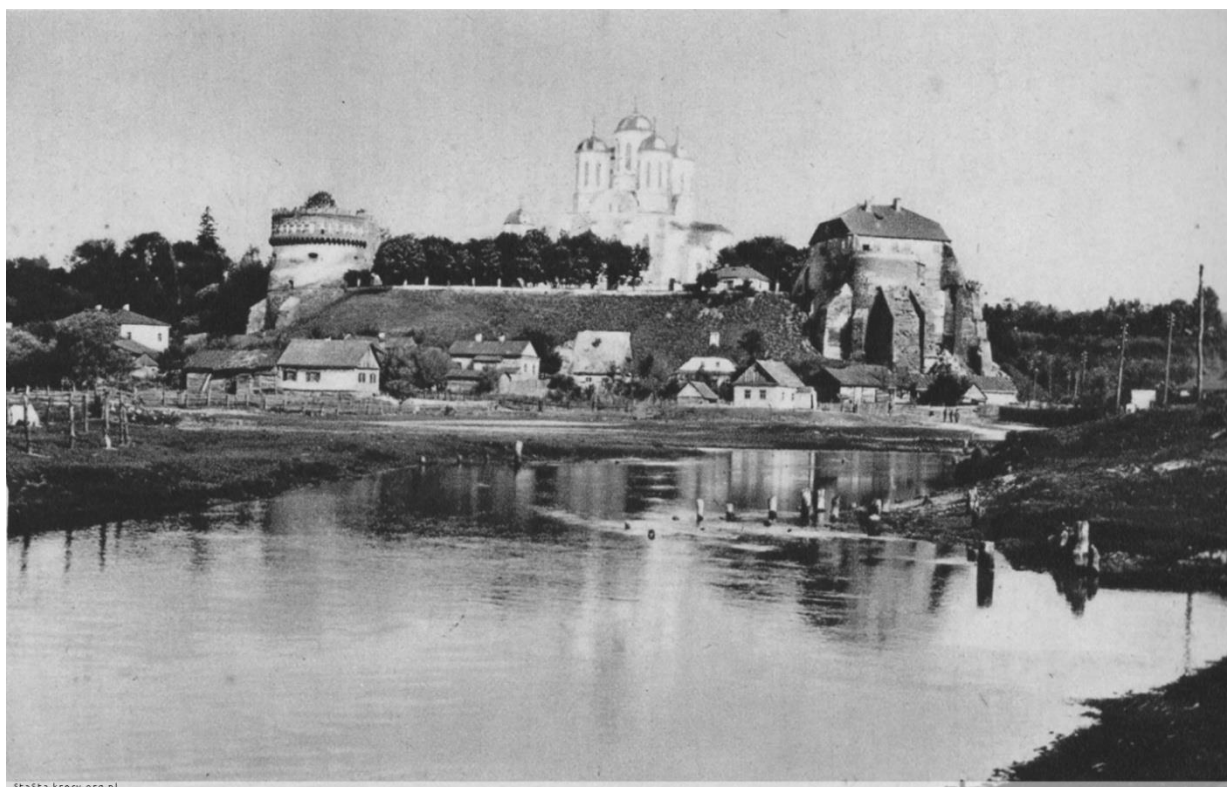
Історія цього населеного пункту нерозривно пов'язана з іменем Костянтина Острозького, котрий у далекому 1576 року заснував тут славну Острозьку академію, зібрав у ній видатних науковців і педагогів того часу — Герасима Смотрицького, Йова Борецького, Дем'яна Наливайка та багатьох інших. В академії навчалися гетьман Петро Сагайдачний, науковець і письменник Мелетій Смотрицький та багато інших.

³⁹ Ostróg // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — Т. VII. — S. 682. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_VII/682; Перлштейн И. Описание города Острога // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — Москва, 1847. — Кн. 4. — С. 137-142 URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/perlshteyn_opisanie_ostroga.pdf

⁴⁰ URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=1052626033531428&set=a.527795662681137>

⁴¹ Літопис Руський за Іпатіївським списком. (1908). URL: <http://izbornyk.org.ua/ipatlet/ipat11.htm>

Велику суму коштів на розбудову академії надала його племінниця — княжна Гальшка Острозька. В основу діяльності Острозької академії було покладено традиційне для середньовічної Європи, однак цілком незвичне для українського шкільництва, вивчення семи вільних наук (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії), а також вищих наук: філософії, богослов'я, медицини. Спудеї Острозької академії опановували п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинську. Унікальність та оригінальність цього вищого закладу освіти виявилися й у тому, що тут уперше поєдналися два типи культур: візантійська і західноєвропейська. З Острозькою академією пов'язується ренесанс українського народу.

Замок і замкова церква. Острог, 1915-1920 рр.⁴²

Князь Острозький запросив відомого в той час друкаря Івана Федорова, оскільки хотів видати слов'янську Біблію. Іван Федоров був на той час визначним майстром книги, гравером, друкарем. Налагодивши друкарню, Іван Федоров 1581 року видав славнозвісну «Острозьку Біблію» давньоукраїнською мовою. Це була в той час найбільша й найкраще видана книга — неперевершений шедевр друкарського й графічного мистецтва, передмову до якої написав сам князь Костянтин. Це видання було відоме не лише в Речі Посполитій, а й в Московії та Європі. 1620 року «Острозька Біблія» була зареєстрована в каталозі бібліотеки Оксфорда, її мали шведський король Густав II Адольф (примірник книги зберігається у Королівській бібліотеці Копенгагена), кардинал Франческо Барберіні.

⁴² URL: <https://kresy.org.pl/8299427,foto.html>

1585 року Острого отримав самоврядування за магдебурзьким правом⁴³.

Після укладення Люблінської унії 1569 року Острого опинився в складі Речі Посполитої.

Після захоплення Волині Російською імперією 1793 року Острого став повітовим містом Волинської губернії⁴⁴.

Після поразки визвольних змагань Острого опинився у складі Другої Речі Посполитої.

Острого, вул. Дубинська. 1926 р.⁴⁵

У 1939 році — анексія Радянським Союзом.

1940 р. — всі єврейські установи були закриті, багато єврейських родин були вислані у віддалені райони Радянського Союзу.

27-28 червня 1941 року Червона армія обстріляла з гармат місто, у метричній книзі Святовоскресенської церкви зафіксовані імена 21 загиблого парафіянина⁴⁶. Унаслідок боїв за Острого, що тривали до 2 липня 1941 року, під час обстрілів загинуло близько 500 євреїв міста⁴⁷.

3 липня 1941 року — німецько-гітлерівські війська окупували місто.

⁴³ Берковський В.Г., Близняк М.Б. ОСТРОГ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ostroh_mst

⁴⁴ Острозька академія — XVII століття. Енциклопедія / Ред. колегія: І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. Національний університет «Острозька академія». — Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. — 512 с.: іл.

⁴⁵ URL: <https://kresy.org.pl/9075835,foto.html?idEntity=9075833>

⁴⁶ Державний архів Рівненської області, виставка «Сторінками метричних книг: унікальні генеалогічні записи 2 пол. XIX – 1 пол. XX ст.». URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/121#gallery-20>

⁴⁷ Трофимович В. В. Голокост на окупованій Волині / В. В. Трофимович, С. С. Іванов // Військово-науковий вісник. - 2015. - Вип. 24. - С. 76. URL: file:///C:/Users/Larisa/Downloads/vnv_2015_24_9.pdf

Острог. Єврейський квартал. 80-ті рр. XIX ст.⁴⁸

Єврейська громада⁴⁹

Єврейська громада Острога – одна з найстаріших на Волині, виникла, по всій ймовірності, в кінці 14 ст. Найбільш ранні з збережених епітафій відносяться до 1444 р.

Створення єврейської громади в Острозі С.О. Бершадський відносить до часу після повернення євреїв до Великого князівства Литовського і на 30-ті рр. XVI ст. та вважає її однією з найбагатших⁵⁰. На початок XVII ст. острозька єврейська громада зростає, що видно хоча б з наявності двох вулиць Жидівських, Старої та Нової⁵¹ (до речі, ще на середину XVI ст. єврейська дільниця складалася з двох вулиць у Кременці, а на поч. XVII ст. – і в Старокостянтинові). Так, на 1603 р. в Острозі проживало близько 110 єврейських родин. Під час поділу Острога між синами кн. В.-К. Острозького,

⁴⁸ Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне, 2010. – С. 84. URL: <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/w2Pf78LjphqYk2ZSeyFIah18DgM6E7pS2Y3jnsWl.pdf>

⁴⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912) – С. 149-152. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; “Ostrog” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Ostroh, Ukraine). URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00034.html; A Memorial to the Ostrog Holy Community (Ostroh, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/ostroh/ostroh.html>

⁵⁰ Бершадський С. А. Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388 – 1569 гг.). – Спб.: тип.М.М.Стасюлевича, 1883 г. – С. 348, 349. – 431 с.

⁵¹ Описи Острожчини другої половини XVI - першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. - К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 76, 80. – 384 с. (Серія «Історичні джерела») URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Atamanenko_Viktor/Opysy_Ostrozhchyny_druhoi_polovyny_XVI_-_pershoi_polovyny_XVII_st.pdf?

вони приблизно порівну проживали в обох частинах міста. За підрахунками М.П. Ковальського в Острозі на той час 804 родини⁵², з яких єврейську громаду представляло біля 110 сімей⁵³, що становило близько 14% населення міста. На 1620 – 1621 рр. кількість будинків, в яких проживали представники єврейської громади зменшилася до приблизно 90⁵⁴.

З актів 1532 р. видно, що місцеві євреї торгували рогатою худобою, що доставлялася ними з Валахії в обмін на сукняні та інші товари з Польщі. До середини 17 ст. єврейське населення швидко збільшилося, і, за словами літописця, налічувалося близько 1500 домогосподарів-євреїв.

В 1765 р. в Острозі жило 1777 євреїв, які володіли 415 будинками; в 1778 р. – лише 963 євреїв, яке зменшилося, по всій ймовірності, що було викликано пожежею 1775 р. Пізніші переписи показують прогресивне збільшення єврейського населення: в 1784 р.—1123 (323 будинки), а в 1787 р.— 1829 (282 будинки).

Острог на польських листівках, 1920-ті роки.

Напередодні другого розділу Польщі, в 1792 р., російське військо підступило до Острогу і, зайнявши передмістя, почало бомбардувати місто. Євреї шукали втечі в старій синагозі, міцні стіни якої витримали російські ядра. Легенда передає, що кулі та гранати, потрапили всередину синагоги через вікна, повисли в повітрі, не завдавши шкоди. Командуючий

⁵²Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 134; Його ж. Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С. 125. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Kovalskyi_Mykola/Etiudy_z_istorii_Ostroha.pdf

⁵³ Описи Острожчини... – С. 76 – 82.

⁵⁴ Там само. – С. 188 – 192, 296 – 300.

російськими військами велів приготувати 20 кращих гармат, щоб наступного дня штурмувати синагогу, прийняту ним за цитадель. Але єврей Еліезер, перепливши ріку Вілію, з'явився в російський табір і повідомив, що польських військ давно немає в місті. Врятовані від загибелі, євреї ухвалили святкувати цей день нарівні зі святом «Пурим».

Острог, ринок. 1900 р.⁵⁵

У 1793 році Острог відійшов від Речі Посполитої до Російської імперії. Після анексії місто стало одним із найбільших центрів єврейського книговидання в Росії. Між 1794 і 1824 роками тут було засновано сім єврейських друкарень.

Протягом 19 століття члени єврейського Просвітництва, або маскілім, стали більш помітними. Вони заснували школу Талмуд-Тори та лікарню. Місто також було домом для сильної хасидської громади та династії.

На 1897 рік в Острозі проживало 9208 євреїв, що становило 62% від загальної кількості населення.

Після Першої світової війни Острог увійшов до складу новоствореної Республіки Польща. У міжвоєнний період євреї переважно працювали в торгівлі та сільськогосподарському виробництві.

У вересні 1939 року Радянський Союз напав на Польщу й окупував Острог — всі єврейські установи були закриті, багато єврейських родин були вислані у віддалені райони Радянського Союзу.

⁵⁵Biblioteka Multimedialna Teatrnn.pl URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/92506/edition/87187>

**Члени організації Nehalutz, які бажали емігрувати до Палестини.
Острог, 20.04.1933 р.⁵⁶**

Голокост⁵⁷

Після початку радянсько-німецької війни багато представників єврейської молоді було мобілізовано до Червоної армії. Деякій кількості євреїв вдалося втекти з Острога.

Одразу після початку військових дій цивільне населення прагнуло евакуюватися на схід. Уродженка Острога О. Руй згадувала, що такою можливістю у першу чергу скористалися молоді чоловіки-євреї, серед яких, наприклад, був її сусід Шмилек Штирнберг⁵⁸.

Проте далеко не всі були переконані в необхідності евакуації. Трагедія українського єврейства поглиблювалася ще й тим, що радянське керівництво, інформоване про долю їхніх одноплемінників у Польщі та про події в західних областях УРСР перших тижнів війни, не вжило достатніх заходів щодо організації евакуації й інформування євреїв республіки про смертельну небезпеку, що загрожувала їм

Німецькі війська окупували місто 3 липня 1941 року. Єврейське населення Острога на цей час становило 9,5 тис. осіб.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила багато антисемітських заходів проти єврейської громади Острога. Вони наказали

⁵⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Ostroh%20?page=1>

⁵⁷ "Ostrog" - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Ostroh, Ukraine). World War II URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00034.html; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольская райтип. 1997. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Execution of Jews in Ostroh. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/ostroh-ostrog-rivne-ukraine.222>

⁵⁸ Особистий архів С. Іванова, спогади Руй Ольги Олександрівни (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк, арк. 1.

всім євреям віком від 16 до 60 років виконувати примусові роботи і погрожували смертю, якщо вони відмовляться. Чоловіки розчищали вулиці міста від сміття, а жінки виконували більше домашніх обов'язків, наприклад прибирання офісу. У цей час також був заснований Юденрат (Єврейська рада). Євреїв змушували носити зірку Давида і їм заборонялося покидати місто.

Першу акцію німці провели невдовзі після того, як зайняли Острог. 300 представників єврейської інтелігенції були зібрані та розстріляні на єврейському кладовищі.

Друга акція відбулася 4 серпня 1941 р. Підрозділ 1-ї мотопіхотної бригади СС зібрали єврейське населення на міській площі та вивели до лісу на південний захід від Острога. СС проводив відбір євреїв за їхньою працездатністю, сімейним станом і статтю. Чоловіків, жінок і дітей, які могли працювати, відправили назад до Острога, а решту – 957 євреїв розстріляли⁵⁹.

2 вересня 1941 року відбулася третя Акція. Німецький резервний поліцейський батальйон увійшов до Острога і зібрав усіх чоловіків-євреїв. Їм сказали, що вони повинні піти на примусові роботи на лісопильний завод за містом. Багато чоловіків-євреїв не вірили німцям, а декому вдалося втекти під час маршу до лісопилки. Після прибуття євреїв розділили на групи і вантажівками відвезли до братської могили, де й розстріляли. Поки відбувалася ця різанина, деякі християнські лідери Острога зрозуміли, що відбувається, і втрутилися до німецької влади, щоб врятувати євреїв. Їхнє втручання врятувало близько 500 єврейських життів.

Під час вересневої акції (2 вересня 1941 р.) було вбито 2500 євреїв⁶⁰. Після вересневої акції німці заснували новий юденрат, оскільки всі його початкові члени були вбиті.

У червні 1942 року німці переселили острозьких євреїв до гетто в частині міста, яка була зруйнована бомбардуваннями союзників. До цього часу в місті залишилося лише близько 3000 євреїв. 12 жовтня 1942 року євреїв із довколишніх сіл переселили до Острозького гетто. 15 жовтня німецька та українська поліція ліквідувала гетто. Вони зібрали його жителів і вивезли в ліс біля міста Нового, де розстріляли близько 2 тис. осіб. Деяким євреям вдалося втекти або сховатися під час Акції. Німецька влада направила підрозділи на їхні пошуки, і протягом другої половини жовтня 1942 року близько 1000 євреїв було схоплено та страчено.

З-поміж 15 тисяч мешканців у 1939 р. близько 10 тисяч становило єврейське населення⁶¹. Після Голокосту вижили тільки кожен і кожна десяті⁶².

⁵⁹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольская райтипография, 1997 г. С. 14. – 98 с.

⁶⁰ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. С. 20. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁶¹ “Ostrog”. (2009). In Sh. Bronstein (Transl.), Encyclopedia of Jewish Communities in Poland (V, p. 34). Yad Vashem, Jerusalem.

⁶² Трофимович В. В. Голокост на окупованій Волині / В.Г. В. Трофимович, С. С. Іванов // Військово-науковий вісник. - 2015. - Вип. 24. - С. 76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2015_24_9.

Майже 400 людей після війни повернулися в місто, багато згодом емігрували до Ізраїлю. Сучасна єврейська громада Острога налічує 16 людей. Отже, Шоа як гігантський розрив у міському хронотопі знищив тяглість часу і поколінь, зруйнував міську структуру, соціальні й культурні мережі та зв'язки, що були встановлені й накопичені за століття співіснування. Місто втратило свій потужний культурний вимір і присутність великої спільноти, яка робила значний внесок у становлення його ідентичності. Крім того, воно було вирване з плину власної історії, зупинене в розвитку як мультикультурне східноєвропейське містечко – штетл, що неминуче позначилося на його сьогоднішні. Після Другої світової війни травматичний, катастрофогенний потенціал Голокосту продовжила тоталітарна гегемонія радянського режиму.

Василь Васильович, 1930 р. н.:
«Мою бабусю, її внучку і мого дідуся забрали на глиняний кар'єр в селі. Мені все це розповів хтось із села, який пас своїх корів. Їм сказали роздягнутися, дідуся треба було спочатку роздягнутися, бо в нього був гарний костюм. Бабуся сказала: «стріляй мене спереду, я не обернусь». Розстріляли її спереду, потім дідуся і маленьку дівчинку.

Щодо мого брата, поліцейські запитали його, чи він єврей. Йому сказали «подивимось ти чи ні, знімай штани». Не знаю, заплакав мій брат чи ні, але його застрелили і залишили так.

Я все ще був у річці, і вода холодна мені по шию. Я вийшов з води, не знав, що робити, не відчував кінцівок. Жінка, яка жила на вершині пагорба, яка прала свою білизну, побачила мене і сказала: «Що ти тут робиш? Не рухайся, я піду шукати свого чоловіка і свого брата, вони прийдуть забрати тебе на візку». Прийшли, підняли мене, я не міг рухати ні ногами, ні руками. Вони відвели мене до себе додому і роздягли догола. Поліція ще була в селі. Мені дали свій одяг, бо не мали дітей. Вони були занадто великі для мене. Сховали мене в хліві під годівницею, мені було дуже тісно. Коли поліцаї вийшли з села, пограбувавши його, вивели мене зі стайні, напоїли горілкою, облили все тіло і посадили на піч, українську піч, на якій спали. Так вони врятували мені життя. Якби мене покинули, я б помер. Наступного ранку мама, яка почула, що я живий, прийшла за мною. Решту не скажу. Нас багато переховували люди нашого села, з якими у нас були дуже хороші стосунки». (Свідчення № 86U, опитування в Острозі 2 серпня 2004 р.)⁶³

⁶³ Execution of Jews in Ostroh. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/ostroh-ostrog-rivne-ukraine.222>

Острог, синагога. 1930 р.⁶⁵

Про те, коли почала діяти в Острозі синагога точних відомостей немає. Дослідник Острога і Волині Яким Перлштейн відносив її початок до 1400 року. Такої ж думки щодо створення єврейської святині дотримувалися автори монографій про Острог Станіслав Кардашевич, Михайло Тучемський, Анатолій Хведась та інші. У «Акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 року» вже згадувалася синагога та школа рабинів, що існувала при ній синагога була збудована у східній рівнинній частині Острога, неподалік від берега річки Вілії.

При синагозі з 1608 року працювала друкарня. Друкарня була закрита 1832 р. у зв'язку з тим, що тут друкувалися маніфести польських повстанців.

У 1610 р. на свої кошти рабі Самуель Едельс (Маршує) відремонтував синагогу та побудував з північного боку спеціальне жіноче відділення. З тих пір синагогу називали за ім'ям Маршує. Вірогідно, що синагогу перебудовано за проектом архітектора Якуба Мадлайна.

⁶⁴ Перлштейн И. Описание города Острога // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1847. – Кн. 4. – С. 137-142 URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/perlshiteyn_opisanie_ostroga.pdf; Христина Семерин Х. Д. Меморіалізація Голокосту в Острозі: місця і простори пам'яті та (ко)меморативні практики роботи з ними. Е-журнал урбаністичних студій Місто: історія, культура, суспільство, № 9 (2) 2020 р. – С. 126. URL: https://www.duhk.org/fileadmin/data_duhk/documents/Dolhanov.pdf

⁶⁵ BibliotekaTeatrnn.pl URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/95423/edition/89999/content>

У 1726 р. дах синагоги покрили оцинкованим залізом, повністю відновили інтер'єр та купили великий бронзовий підсвічник. Стіни були облицьовані керамічною плиткою.

Під час російсько-польської війни 1792 року російська армія під командуванням генерала Каховського підступила до Острога. Налякані євреї, щоб порятувати свої життя, зачинилися в синагозі. Тим часом, польське військо покинуло місто, не готове чинити опір, через свою нечисельність. Росіяни, вважаючи, що синагога це замок, обстрілювали будівлю з гармат протягом двох днів. Гарматні ядра, залітаючи до синагоги через вікна, залишалися висіти у повітрі. Тільки одне ядро пошкодило південну стіну. Аж врешті серед євреїв знайшовся хоробрий юнак Еліезер, який вийшов із синагоги і пішов на зустріч до росіян. Пояснивши їм, що поляки вже давно покинули місто, він показав росіянам брід через річку Вілію (міст був спалений поляками при відступі). Пізніше, на знак про такий дивовижний порятунок, те місце на південній стіні куди потрапило ядро не тинькувалося, інше ядро, було підвішене під склепінням у молитовній залі.

Пізніше їх зберегли як символ чудесного порятунку і відзначали день події щорічно. Ядра і синагогальний світильник зберігаються нині в Острозькому краєзнавчому музеї⁶⁶.

У 18 столітті вздовж північної і східної сторін будівлі були здійснені добудови. Наприкінці 19 століття на західному фасаді з'явився балкон.

У 1912 році здійснений капітальний ремонт храму. Західний фасад отримав оздоблення рустом. Перероблено аттик північної добудови. Розписано інтер'єр.

Внаслідок бойових дій часів Другої світової війни будівля зазнала значних ушкоджень. У 1941 році її зруйнували та пограбували гітлерівські окупанти. Бійниці на головному фасаді, а також контрфорси між вікнами були повністю знищені.

У 1960 роках споруда зазнала значних втрат і була перетворена на склад. Східна частина була зруйнована, як і більша частина північної і аттик західного фасаду. Збереглася лише молитовна зала.

У 2016 році Григорій Аршинов розпочав відновлення пам'ятки. Ймовірно, цього разу йтиметься про повну реставрацію, що символізуватиме відродження ідентичності штетлу у просторі сучасного міста. Принаймні станом на зараз, за повідомленням ініціатора, вже відремонтовано 8/9 стелі Великої Синагоги. Прикметно, що творці насичують архітектурні рішення символічними сенсами, зокрема, оздоблення стелі нагадуватиме про недалеке трагічне минуле будівлі й громади. Це дає змогу міркувати про метонімічну семантику відновлення пам'ятки як відроджуваного єврейського виміру міста.

⁶⁶ Манько, М., & Шпізель, Р. (2001). Пам'ятки єврейської історії та культури в зібранні Державного історико-культурного заповідника Острога. В Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті». Retrieved from <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf67.htm>

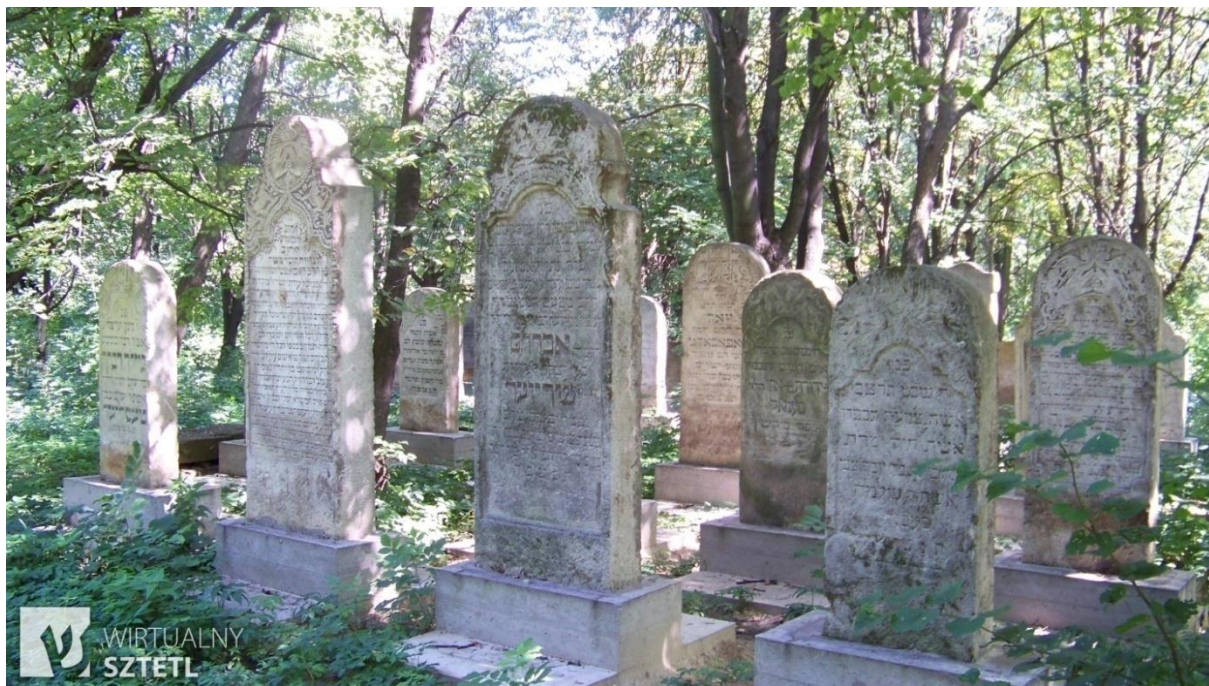
Острог, інтер'єр синагоги. 1930 р.⁶⁷

⁶⁷ Biblioteka Multimedialna Teatrnn.pl URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/95423/edition/89999>

Інтер'єр острозької синагоги⁶⁸

⁶⁸ Синагоги: архітектурні доповнення волинського краю. <https://www.volynpost.com/news/62413-synagogy-arhitekturni-dopovnennia-volynskogo-krayu-foto>

Єврейський цвинтар в Острозі, 2007 р.⁷⁰

Єврейський цвинтар в Острозі знаходиться в центральній частині міста, він займає ділянку неправильної форми з приблизними розмірами 200 x 220 x 160 x 175 x 160 м.

Дата заснування цвинтаря невідома, ймовірно воно існувало вже на початку XVI ст. Це підтверджує фотографія в колекції Історико-культурного музею в Острозі мацеви Менахема, сина Еліезера, який помер 19.07. 15 січня 1520 р. Згадки про надгробки, датовані 1445 р., що з'являються в різних публікаціях, були піддані сумніву М. Носоновським.

За понад 400 років існування цвинтар став місцем поховання кількох тисяч мешканців Острога та навколишніх міст. Там були поховані: рабин Шмуель Еліезер Едельс, син Єгуди га-Леві, помер 1631 р., рабин у Любліні, Хелмі, Тикоціні, Острозі; засновник єшиви в Острозі, автор книги Хідуша Махараша, Меїр Маргуліот, син Цві Гірша, помер 1790 р., рабин у Ясло, Городенці, Львові та Острозі; учень Бешта; автор книг Meir netivim, Derech ha-tov ve-ha-Yashar, Kotnot Or⁷¹, Яків Йосеф, син Єгуди Арі Лейб Джейві, помер 1791 р., цадик в Острозі, автор книг Mora mik dasz, Ein Mishpat, Rav Jejvi⁷². Під час Другої світової війни цвинтар було частково спустошено. Його використовували після закінчення війни. Останні 6 похоронів відбулися в 1968 році⁷³.

⁶⁹ Михайло Носоновський, Олександра Фішель Старейшее еврейское надгробие из восточной Европы на разрушенном кладбище из Острога. URL: <https://www.berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer1/Nosonovsky1.php>

⁷⁰ URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/70212?ref=art&nid=26562>

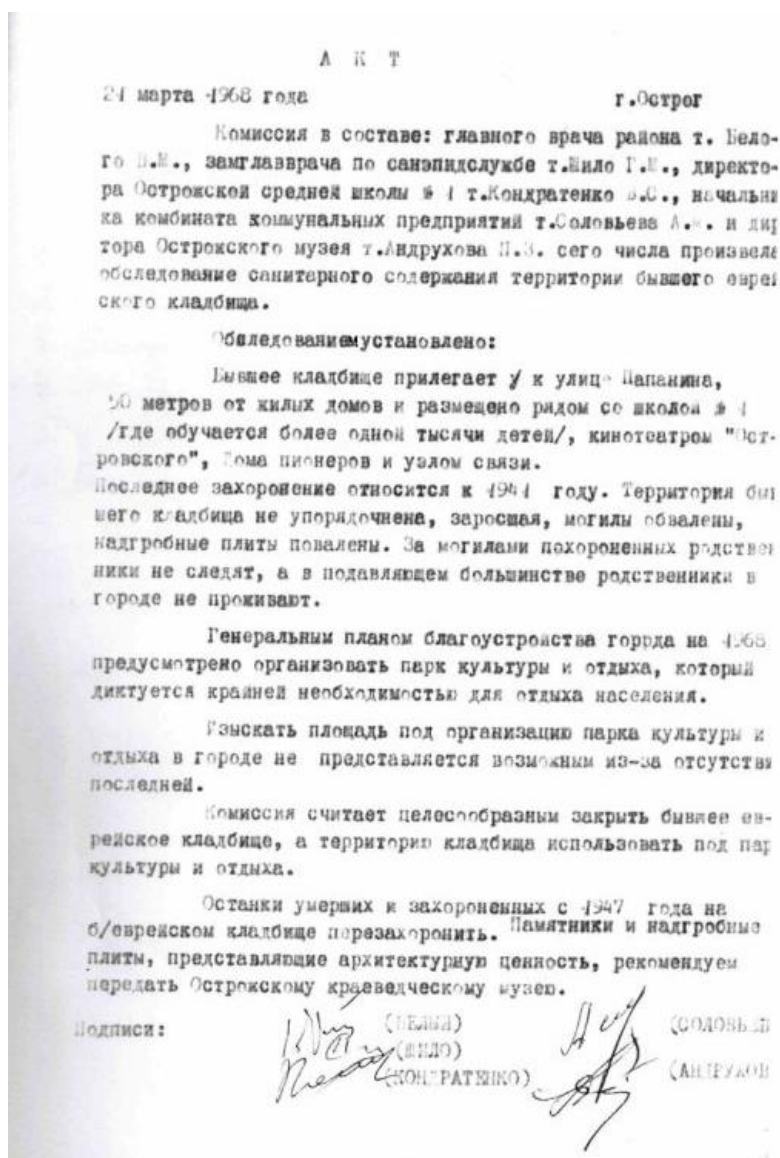
⁷¹ Rabinowicz T., The Encyclopedia of hasidism, Northvale – New Jersey – London 1996, s. 306.

⁷² Rabinowicz T., The Encyclopedia of hasidism, Northvale – New Jersey – London 1996, s. 240.

⁷³ Інформація отримана від Г. Аршинова

У 1983 році влада Острога вирішила перетворити кладовище на парк культури і відпочинку. Усі мацеви були вирвані та використані як будівельний матеріал, зокрема для будівництва фундаменту лікарні.

У 1991 році парк закрили і розпочали реконструкцію цвинтаря, яку ініціювала група місцевих активістів на чолі з Григорієм Аршиновим. Кілька сотень виявлених надгробків перевезено на кладовище та встановлено на бетонних постаментах. Найдавніша ідентифікована мацева вшановує Переца, сина Цві, який помер 17 березня 1689 року. Охель рабина Шмуеля Еліезера Едельса було перебудовано та встановлено нові надгробки рабина Меїра Маргуліота та цадика Якова Йосефа Джейві. Робота проводилася за підтримки, серед іншого, Луїса Кестенбаума, рабина Ізраеля Меїра Габадж і Лейб Суркіса⁷⁴.

Акт про ліквідацію єврейського цвинтаря

⁷⁴Інформація отримана від Г. Аршинова. URL: <https://www.berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer1/Nosonovsky1.php>

Палац графа Августа Ледухівського в Острожці, 1916 р.⁷⁶

Острожець — село у Дубенському районі, центр Острожецької сільської громади.

Перша історична згадка про село Острожець датувалась 29 червня 1528 року, коли «Троїцькому городничому Петру Михайловичу грамотою короля польського Сигізмунда I Старого дозволено заснувати місто в його спадковому володінні в селі Острожець на землі Волинській». Цей рік і вважався роком заснування с. Острожець.

Згадки про Острожець як місто трапляються в різних документах XVI століття, наприклад в описі Луцького замку 1545 р.; у скарзі єврея з Луцька Юска Аграновича про заподіяння йому ран Сидором Підгаєцьким у корчмі м. Острожця, датованій 26 жовтня 1563 р.⁷⁷; у скарзі від 2 грудня 1566 року

⁷⁵ Ostrożec, mko, pow. dubieński // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — Т. VII. — S. 731. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/731

⁷⁶ Під час Другої світової війни палац був частково зруйнований, були знищені твори мистецтва і родинні пам'ятки. Будівля палацу розміщена в парку, який був закладений польським ландшафтним архітектором Валер'яном Кроненбергером. Після війни будинок відбудували, в ньому до 1959 р. знаходився районний комітет комуністичної партії, а зараз розташований протитуберкульозний диспансер. Österreichische Nationalbibliothek. URL: <https://onb.wg.picturemaxx.com/?16756386081222671803>

⁷⁷ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.205. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

луцького єврея Мошка Батковича, якого пограбували в Острожці селяни князя Федора Головні-Острожецького.

Першими власниками містечка були представники роду Семашків. 15 травня 1602 року луцький староста і ключник Микола Семашко продав Острожець із присілками у Луцькому повіті Волинського воєводства Яну Кашевському (Кошовському). Населення Острожця у цей період можна умовно поділити на римо-католиків (переважно поляків), греко-католиків (здебільшого українців), православних християн (українців) і юдеїв (євреїв). Такий етноконфесійний поділ зберігатиметься до Другої світової війни. Загалом поліконфесійність і багатоетнічність були помітними рисами традиційного світу на сході Європи.

Острожець, 1914-1918 рр.⁷⁸

У 1886 році у містечку було 130 будинків, 973 мешканці (з них 18% євреї), церква, каплиця католицька (парафія Яловичі, луцького деканату), єврейський дім молитви, школа, броварня.

У 1929 р. на містечко Острожець поширені правила міської забудови⁷⁹.

17 вересня 1939 р. радянські війська ввійшли на територію Волинського воєводства і приєднали його до УРСР. Упродовж 1939–1941 рр. в Острожці

⁷⁸ Österreichische Nationalbibliothek. URL: <https://www.bildarchivaustria.at>

⁷⁹ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

тривав так званий період «перших советів» — перше встановлення радянської влади.

За словами Ніни Миколайчук, прихід радянської влади мешканці Острожця зустрічали переважно радісно і з ентузіазмом. Проте згодом вони були дуже розчаровані через соціальні зміни й репресії, які чинив режим⁸⁰.

Оскільки об'єктом радянських репресій у цей час найчастіше ставали поляки, зазнав переслідувань граф Август Ледухівський — останній власник маєтку в Острожці. Його заарештували 20 вересня 1939 р., відвезли до луцької в'язниці. Радянська влада звинувачувала Августа Ледухівського в контрреволюційній діяльності й у тому, що він був великим землевласником. Згідно з вироком від 8 квітня 1941 р. Ледухівського мали відправити в заслання на 5 років до Узбецької РСР. Відлік цього терміну мав розпочатися з 20 вересня 1939 року. Якою була його подальша доля, невідомо⁸¹. Місцеві мешканці намагалися заступитися за Ледухівського, однак це не мало жодних результатів.

Напередодні відступу Червоної армії з Острожця 24 червня 1941р. члени НКВС, як і в багатьох інших місцях, розстріляли у містечку 48 осіб. Наступного дня їх знайшли селяни у льосі біля колишнього графського маєтку. Українські очевидці засвідчили, що жертвами були члени осередку «Просвіта» та «місцева інтелігенція»⁸².

26 червня 1941 року до Острожця увійшли солдати 6-ї армії вермахту. У липні — серпні містечко перебувало під управлінням польової комендатури. Уже з перших тижнів окупації в Острожці почалися репресії проти євреїв, а також комуністичних функціонерів, яким не вдалося евакуюватися.

Із вересня 1941 р. в Острожці почали формувати цивільні органи окупаційної влади. Містечко стало районним центром, що підпорядковувався гебіту Дубно як частині Райхс комісаріату Україна. Дубенським гебітскомісаром став Вернер Брокс, а керівником жандармерії навесні 1942 р. призначили лейтенанта Еберхарта⁸³. У колишньому графському будинку в Острожці розташувався крайсландвір⁸⁴ — лейтенант Фрідріх Фогель, в якого був щонайменше один заступник на прізвище Шульц. Згодом Фогель був

⁸⁰ Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною. Миколайчук Острожець: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 21. — 90 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/ostoroj_2023.pdf

⁸¹ Яцечко-Блаженко Тетяна. Невідома історія в'язня луцької тюрми та власника палацу в Острожці. URL: <https://www.volynnews.com/ua/news/all/nevidoma-istoriia-viaznia-lutskoyi-tiurny-ta-vlasnyka-palatsuv-ostrozhtsi/>

⁸² Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук. Острожець: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 25. — 90 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/ostoroj_2023.pdf

⁸³ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ostrozec. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1440. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos/download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁸⁴ Крайсландвірт — представник німецького сільськогосподарського управління, відповідальний за господарські справи на рівні району. Такого посадовця призначали в усіх районних центрах округи. Ключовою функцією крайсландвірта був контроль за процесом сільськогосподарських поставок продовольства для вермахту.

залучений до координації репресивних акцій в Острожці та навколишніх селах.

Сім'я Міллерів із Торговиці, разом із Ірвіном, який пізніше пережив Голокост, 1937 р. Євреїв Торговиці переселили в Острожець навесні 1942 року.⁸⁵

36

Єврейська громада⁸⁶

У 1870 р. в Острожці мешкали 177 євреїв (18,2 % загальної кількості населення), у 1897 р. — 636 (43,4%), 1921 р. — 632 (37%), У 1939 році — 624 євреї.

Перші згадки про євреїв в Острожці датуються 1528 р. У 17 столітті було закладено єврейський цвинтар. У 1867 році діяла синагога.

З 1870 р. рабином в Острожці був Бен'ямін Філер (1840–?).

У 1897 році серед євреїв Острожця було восьмеро купців, декілька дрібних торговців, шість ремісників⁸⁷.

Основною діяльністю єврейського населення в XIX — на початку XX століть є торгівля (товари, що привозяться з Луцька) і різні ремесла.

У 1914 році євреям належали всі 5 бакалійних крамниць і єдиний магазин прасованих виробів.

⁸⁵ Організація «Захист пам'яті». Фонд Шоа університету Південної Каліфорнії URL: <http://www.protecting-memory.org/uk/memorial-sites/%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%86%D1%8C/>

⁸⁶Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912) — С. 152. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf ; Острожець: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 90 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/ostoroj_2023.pdf

⁸⁷ Острожець. Российская еврейская энциклопедия. URL: <http://www.rujen.ru/index.php/ОСТРОЖЕЦ>

У 1920-30-х роках. В Острожці було 3 синагоги, в тому числі 2 хасидські.

Євреї в Острожці засновували власні національно-культурні та політичні організації. Єврейські очевидці стверджують, що в 1930-х у містечку діяли осередки двох політичних організацій: сіоністської молодіжної організації «Га-Шомер га-Цаїр»⁸⁸ і нелегальні комуністичні групи, лідером якої був Агарон Куперма⁸⁹.

Пола Грінштейн розповіла, що її старший брат був місцевим активістом-ревізіоністом⁹⁰, одним із сіоністських лідерів містечка: «...мій брат був великим політиком також. Насправді мій брат був... він вивчився на рабина у Мір Єшиві⁹¹. Проте він не хотів бути рабином, він був лідером Бейтару⁹²». Він часто їздив по сусідніх містечках, агітуючи виїжджати до Палестини.

**Пола Грінштейн, пережила Голокост у селі Острожець.
Під час інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа.
м. Маямі, 23 жовтня 1996 р.**

⁸⁸ «Га-Шомер га-Цаїр» — мережа дитячо-юнацьких скаутських єврейських молодіжних організацій. В осередках цього руху готували молодих євреїв до еміграції до Палестини, прищеплювали їм цінності сіонізму (політичний рух за створення держави Ізраїль на території Палестини), а також навчали основ ведення сільського господарства, щоб вони змогли ефективно працювати в колективних сільськогосподарських підприємствах (кібуцах), заснованих євреями на території Палестини.

⁸⁹ Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Yad Vashem Archives, collection O.3, file 1775.

⁹⁰ Ревізіонізм — течія в політичному сіонізмі, що спирається на ідеї Володимира Жаботинського. Представники цього напрямку боролися за створення єврейських збройних формувань, які мали забезпечити проголошення в Палестині єврейської держави.

⁹¹ Єшива — єврейський вищий релігійний навчальний заклад.

⁹² Бейтар — молодіжна сіоністська організація. Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1

Голокост⁹³

26 червня 1941 р. до Острожця увійшли солдати 6-ї армії вермахту.

За наказом німецької військової адміністрації влітку 1941 р. в Острожці було створено юденрат — колективний орган самоуправління єврейської громади, який формували нацисти з представників місцевих євреїв (часто лідерів місцевої громади, але не завжди). Члени юденрату не мали права самостійно вирішувати проблеми й управляти громадою на власний розсуд. Функції юденрату в Острожці та інших місцевостях полягали у виконанні нацистських наказів і розпоряджень щодо постачання продовольства, робочої сили й контрибуцій у вигляді грошей і цінних металів (золота й срібла).

У серпні 1941р. в Острожці, за даними ізраїльського історика Шмуеля Спектора, вермахт провів першу «акцію», під час якої розстріляли сорок євреїв⁹⁴.

Усім євреям наказали носити розпізнавальні знаки. 6 вересня 1941 р. генеральний комісар округи «Волинь — Поділля» видав розпорядження про те, що «всі жиди на терені Генерального комісаріату мусять носити жовті латки на грудях та на спині і що на недотримання повищого розпорядження треба карати штрафом 1000 крб»⁹⁵.

Антиєврейські заходи окупаційної влади ще більше посилювалися у квітні 1942 року, коли в Острожці було створено гетто, в якому перебувало близько 900 євреїв з Острожця і Торговиці.

Гетто було оточене парканом та колючим дротом, і більшість євреїв з навколишніх менших сіл (зокрема, Торговиці, Перемилівки та ін.) були примусово переселені до нього. Гетто було створено на території, що охоплювала половину міста.

У жовтні розпочалася ліквідація останніх гетто на території гебітскомісаріату Дубно. 9 жовтня 1942 року, коли нацисти проводили масштабну ліквідаційну операцію ("Акція") в Райхскомісаріаті Україна, в'язнів з Острожецького гетто зібрали на околиці міста, біля єврейського кладовища. Українських селян змушували копати яму⁹⁶. Акцію проводив загін SiPo⁹⁷ та СД з Рівного.

⁹³ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997.– С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf ;Execution of Jews in Ostrozhets. <https://yahadmap.org/en/#village/ostrozhets-ostrozec-rivne-ukraine.223>

⁹⁴ Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 /. S.Spector. – Jerusalem, 1990. – P. 73. – 383 р.

⁹⁵ Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-48. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 131.

⁹⁶ Execution of Jews in Ostrozhets. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/ostrozhets-ostrozec-rivne-ukraine.223>

⁹⁷ Поліція безпеки Третій Рейху, Sicherheitspolizei (англ. Security Police), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і Kriminalpolizei (кримінальної поліції; Кгіро) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

Естер та Роні (Острожинець), двоюрідні сестри вцілілого у Голокості Натана Пітерса. Жодна з них не пережила Голокост.⁹⁸

Позаяк страта відбувалася майже на околиці містечка, багато сусідів-українців мали змогу спостерігати за цим. За свідченнями української мешканки, до цвинтаря привезли 19 машин з євреями⁹⁹. Бранців змушували роздягатися й іти до заздалегідь підготовленої ями. Розстріли тривали впродовж дня. Ось як описувала розправу одна з українських очевидиць: *«Нас з хатей вигнали, то ми були аж там з теї сторони дороги, аж там ми були далеко. Ми тільки наблюдали, дивилися, як їх привезуть машину, згрузять і на ходу роздівають до нага. Тому що вони думали, що в їх є в трусах золото зашите. То їх роздівали до гола. Голих, повністю голих гнали, і вони йшли й лягали, в яму йшли їдні за другими, старі й малі, за руки поберуться й ідуть і лягають, і їх там били. А били німці. Сиділо три німці з автоматами і їх стріляли»¹⁰⁰.*

⁹⁸ Фонд Шоа університету Південної Каліфорнії, інтерв'ю з Натаном Пітерсом URL: <http://www.protecting-memory.org/uk/memorial-sites/%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%86%D1%8C/>

⁹⁹ Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук; Острожець: з давнини до сьогодення [Текст] / упоряд. Ніна Миколайчук. - Вид. 2-ге, допов. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. - С. 24. - 236 с.

¹⁰⁰ Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

За післявоєнними даними Надзвичайної державної комісії Радянського Союзу зі встановлення та розслідування злочинів німецьких загарбників, в Острожці було розстріляно 532 особи. Ці цифри, ймовірно, дещо занижені, враховуючи значно більшу кількість в'язнів гетто до його ліквідації. Серед вбитих були євреї з самого Острожця, а також кілька сотень переселених євреїв з Торговиці та інших сіл і втікачі з сусідніх гетто.

Загалом в Острожецькому районі, за даними радянської Надзвичайної державної комісії, загинули 1985 осіб, значну частину з яких становили євреї¹⁰¹.

За оцінкою ізраїльського історика Ш. Спектора, приблизно 1330 осіб спромоглися втекти з гетто Острожця за весь термін його існування й напередодні ліквідації¹⁰².

Відкриття пам'ятника жертвам Голокосту в Острожці 2 липня 2015 р.¹⁰³

¹⁰¹ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 1. Д. 61. Л. 10.

¹⁰² Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 199.

¹⁰³URL: <https://uamoderna.com/backward/zhyttya-ta-zagybel-yevrejskyh-gromad-zahidnoyi-volyni-chastyna-2/>

Радивилів у 1930-і роки.

Радивилів (до 1940 року — Радзивилів; у 1940–1993 роках — Червоноармійськ) — місто Дубенського району, центр Радивилівської міської територіальної громади.

У документах Луцького замку Радивилів уперше згадується в акті від 21 травня 1564 року – у скарзі зем'янина (землевласника) Данила Рогозинського «об отнятии у него из заставы урядником местечка Радивилова, имения воеводы Виленского Миколая Радивиля, паном Иваном Патрикеем нескольких человек крестьян в селе Перенятине». Цей дещо ускладнений для сприйняття запис середньовічного документаліста слід розуміти так: представник віленського воеводи, у маєток якого входив і Радивилів, забрав у Рогозинського селян, котрі були передані йому у вигляді застави за якийсь борг, причому забрав, борг не повернувши. Наступна згадка – в акті від 9 червня того ж 1564 року: вїт містечка Радивилова скаржився, що урядник пана Федора Рудецького вимагав мито у тих міщан радивилівських, які проїздили через село Рудку з пустими возами, жорстоко побив і пограбував їх, що підкріплено свідченням віжа (судовиконавця).

104 Radziwiłłów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.—Warszawa: Druk «Wiek», 1888.—Т. IX.— S. 476.(пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/476; Baliński M., Lipiński T. Radziwiłłów // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa nakład i druk S. Orgelbranda, 1845 — Т. II.— Cz. 2.— 1442 s.— S. 902. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=181>; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.284-285. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Ящук В. Радивилів. Краєзнавчі матеріали. — Рівне. — 2004. URL: <https://svoboda006.narod.ru/ra.htm#metka102>

21 серпня 1564 року війт Радивилова скаржився, що зем'янин Олехно Белостоцький заарештував міщанина радивилівського під тим приводом, ніби в нього виявився крадений кінь. І хоча той заперечував, Белостоцький змусив його віддати коня, а також віз із сіллю. 12 жовтня все того ж року намісник Іван Патрикей скаржився на зем'янина Каленика-Богдана Батковського через те, що той побив і пограбував його слугу.

21 листопада 1568 року Лазар Кашубський, слуга митника Великого князівства Литовського Айзаха Бородавки, повідомляв про напад на нього в лісі між містечками Радивиловом та Берестечком трьох розбійників, які поранили коня і забрали документи, одяг, а також митні кошти, отримані в Кременецькій і Янушпольській митних коморах.

З цих архівних записів видно, що на той час Радивилів уже був містечком, яке, вірогідно, перейменовували на честь нових власників – із нагоди одержання ними князівського звання. Якою була попередня назва поселення – не відомо.

1795 – Правобережна Україна приєднана до Росії; Радивилів опиняється при кордоні з Австро-Угорщиною і входить до Кременецького повіту Волинського намісництва, згодом – до Волинської губернії. У містечку з'являються прикордонні війська, починає діяти митниця.

17 вересня 1939 – місто, відійшовши до УРСР внаслідок окупації військами СРСР Західної України, стає райцентром.

30 червня 1941р. – 19 березня 1944 р. – німецька окупація міста.

Радивилів, 1910-1915 рр.¹⁰⁵

¹⁰⁵ URL: <https://kresy.org.pl/9710810,foto.html?idEntity=7874142>

Радивилів, члени організації «Кібуц». 1935 р.¹⁰⁶

Єврейська громада¹⁰⁷

Євреї вперше згадуються в Радзівілові наприкінці XVI ст. У 1897 році під владою Російської імперії єврейське населення містечка становило 4322 особи, що становило приблизно 60 відсотків від загальної кількості населення. Під час Першої світової війни, коли російські війська були на лінії фронту, багато євреїв втекли до міста Кременець, а інші емігрували через економічну скруту. Після Першої світової війни Радзівілов увійшов до складу незалежної Польської держави у складі Волинського воєводства.

У 1921 році єврейське населення скоротилося і становило 2036 осіб, що складало 48 відсотків від загальної кількості населення міста. У період між двома світовими війнами євреї домінували в торгівлі зерном. Більшість заробляли на життя торгівлею та ремісництвом; деякі володіли заводами, головним чином для переробки зерна та харчових продуктів. У цей період у місті активно діяли сіоністські партії та їх молодіжні рухи (такі як Га-Шомер Гацаїр, Бейтар, Гордонія, Дрор). У місті також була івритомовна школа Тарбут, яка працювала з дитячим садком, а також єврейська публічна бібліотека.

¹⁰⁶ URL: <https://www.amazon.com/Memorial-Book-Radzivilov-Translation-Zikaron/dp/1939561698>

¹⁰⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) — С. 268. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912_ocr.pdf; Radzivilov: Sefer zikaron Memorial Book of Radzivilov (Radyvyliv, Ukraine), Published by the Organization of Radzivilov Emigrants in Israel Tel Aviv 5727—1966. URL: https://kehalalinks.jewishgen.org/Kremenets/web-pages/documents/Yizkor-Books/Radzivilov_Sefer_Zikaron_Adini.pdf; Меморіальна книга Радзівілова (Радивилів, Україна). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Radzivilov/Radzivilov.html#TOC12>

У 1937 році в Радзівілові проживало близько 3000 євреїв, що становило близько 50 відсотків його населення.

Після 17 вересня 1939 року з приходом Червоної армії в місто, за пактом Ріббентропа-Молотова, Радивилів увійшов до складу Радянської України. Незабаром після цього місто було перейменовано в Красноармійськ. Радянська влада поклала край общинному життю. Єврейські організації та установи були розпущені, а приватні підприємства націоналізовані. Кілька заможних сімей міста, а також деякі єврейські біженці з окупованих Німеччиною частин Польщі, які вирішили не брати радянського громадянства, були заслані радянською владою до ГУЛАГу.

Перша сіоністська молодіжна організація в Радивілові. 1910 р.¹⁰⁸

Німці захопили Радивилів 27 червня 1941 р. 15 липня 1941 року 28 євреїв були розстріляні нібито як комуністичні активісти підрозділом СС за містом, у лісі біля прикордонного міста Броди.

15 серпня єврейський комітет, який був створений відразу після німецької окупації, став юденратом (єврейською радою). Голова комітету

¹⁰⁸ Сидять справа наліво: 1) Фінкельштейн, 2) Мардер, 3) ..., 4) Райзер, 5) ... Стоять, ряд А: 1) Грінберг, 2) Менахем Голдгарт, 3) Бен-Ціон Бетлін, 4) сестра Глузмана, 5) Фінкельштейн, 6) ... Стоячий ряд Б: 1) ..., 2) Зільberman, 3) Цві Глузман, 4) Глузман, 5) Левітен. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Radzivilov/rad012.html#Page15>

Вайдерхорн, асимільований німецькомовний єврей з Угорщини, пішов у відставку, і Яків Фурман зайняв посаду нового голови юденрату.

25 серпня євреям містечка наказали кілька годин чекати на ринковій площі, за цей час у їхніх будинках пограбували все цінне майно. Влітку та восени 1941 року німці провели в Радзівілові низку антиєврейських заходів. Євреям було наказано носити відмітні знаки (спочатку білі пов'язки з синьою зіркою Давида, замінені в грудні жовтими колами на грудях і спині); їм було заборонено залишати місто без дозволу, користуватися тротуарами та торгувати з місцевими жителями; більшість предметів єврейського майна було конфісковано або використано для сплати «контрибуцій», накладених на громаду.

Товариство організації Гехалуц (Піонер).¹⁰⁹

Наприкінці лютого 1942 року кілька єврейських робітників було зібрано та відправлено до трудового табору під Вінницею, де більшість із них загинула. У березні 1942 року німці за сприяння міського голови Антона Матейка провели ще одну грабіжницьку операцію проти євреїв, вилучивши з єврейських будинків усі цінності, що залишилися.

¹⁰⁹ Організація займалася навчанням осіб, що мали виїхати до Палестини. Стоять справа наліво: Хаїм Китайкшер, Єхошу Фелман, Ців'є Загородер, Соре Кісіс, Фейвіш Лернер, Велвел Полторак. Сидять: Мун'є Маргаліот, Бунтсі Вінштейн, Дворе Тайх, Ар'є Вайнштейн. Унизу: Аківа Васерман, Теме Шиф, Меїр Вайнштейн. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Kremenets/web-pages/documents/Yizkor-Books/Radzivilov_Sefer_Zikaron_Adini.pdf

9 квітня 1942 року в місті було створено гетто, до якого мали переселитися також євреї з навколишніх сіл. Гетто було розташоване в найбідніших єврейських будинках неподалік від ринкової площі. Гетто було розділене на дві частини, розділені вулицею Почаївською. Кілька сотень євреїв з довідками про роботу, в яких їх позначали як «продуктивних» або «корисних» євреїв, жили в частині гетто під назвою «Карі», а решта «непродуктивних» євреїв жили в іншій його частині під назвою «Тейх». Обидві частини гетто були оточені колючим дротом і охоронялися зсередини єврейською поліцією, а ззовні – українською поліцією. Через надзвичайну скупченість у гетто панували хвороби та голод. Багато євреїв щодня виконували примусову працю за межами гетто, наприклад, працювали в організації Todt (OT) на будівництві, наприклад на аеродромі, тоді як інші працювали на залізничному вокзалі або в різних німецьких офісах.

29 травня 1942 року німецькі підрозділи провели операцію з розстрілу «непродуктивної» частини гетто за містом, розстрілявши близько 1400 євреїв на місці вбивства в Суходолі. Декільком євреям вдалося втекти і сховатися напередодні цієї вбивчої операції. 6 червня сорок юнаків було відправлено на роботу в місто Рівне, де більшість із них було вбито.

6 жовтня 1942 р. відділ поліції безпеки здійснив ліквідацію гетто Радзивілов (очевидно, включало також кооператив кравців, який був створений до ліквідації «даремного» гетто), розстрілявши євреїв, що залишилися в Суходолі. Кільком сотням євреїв вдалося втекти з гетто в ніч перед цією вбивчою акцією, багато з них попрямували в бік міста Броди, яке входило до Генерал-губернаторства, де на той час ще було гетто. Деякі інші переховувалися у своїх знайомих не євреїв. Багато з цих євреїв-утікачів згодом були спіймані та розстріляні жандармерією та українською поліцією.

Історія вбивства радзивилівських євреїв у Суходольському гаю¹¹⁰

Рано вранці 29 травня 1942 р. загін поліції безпеки та СД, якому допомагали бійці 1-ї роти резервного поліцейського батальйону 33, місцева жандармерія (німецька сільська поліція) та українська допоміжна поліція оточили обидві ділянки гетто, поставивши посилену охорону його «непродуктивної» ділянки. Потім німецькі війська увірвалися в цю частину гетто і вигнали його в'язнів, наказавши їм взяти з собою найнеобхідніше, до пункту збору, розташованого у дворі Великої синагоги, яка була всередині гетто (або згідно з деякими свідчення зібрані на головну площу гетто). Тих, хто не міг ходити, переважно хворих і старих, або тих, хто намагався втекти, розстрілювали на місці, а їхні тіла вантажили на підводи, що чекали неподалік. Потім зібраних рядами чоловіків-євреїв пішки, під охороною, відвезли за 2 кілометри на південний схід від міста, в гай на піщаному місці Суходолі, що біля села Лев'ятин. Прибувши до місця розстрілу, німці змусили чоловіків роздягнутися, групами зайти в ями, задалегідь

¹¹⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627529>

підготовлені радянськими військовополоненими, лягти там обличчям вниз і розстріляли з автоматів. Після цього постраждалих засипали землею. Потім німці вчинили так само з жінками та дітьми, яких через кілька годин привели на місце. Загалом, згідно з документом ЧГК, під час цієї вбивчої операції було розстріляно близько 1350 осіб. Декільком євреям вдалося втекти і сховатися напередодні цієї вбивчої операції. Після закінчення вбивчої операції в'язнів «корисної» частини гетто загнали в його ліквідовану частину для сортування речей убитих.

Німецькі місцеві чиновники, в тому числі Radziwiłłów landwirte (місцевий німецький високопосадовець) Блюменберг (Blumenreder), разом із співробітниками поліції безпеки, бургомістром Радзивілова Антоном Матейком та української допоміжної поліції на чолі з Михайлом Залевським безпосередньо керували та брали участь у цій операції вбивства.

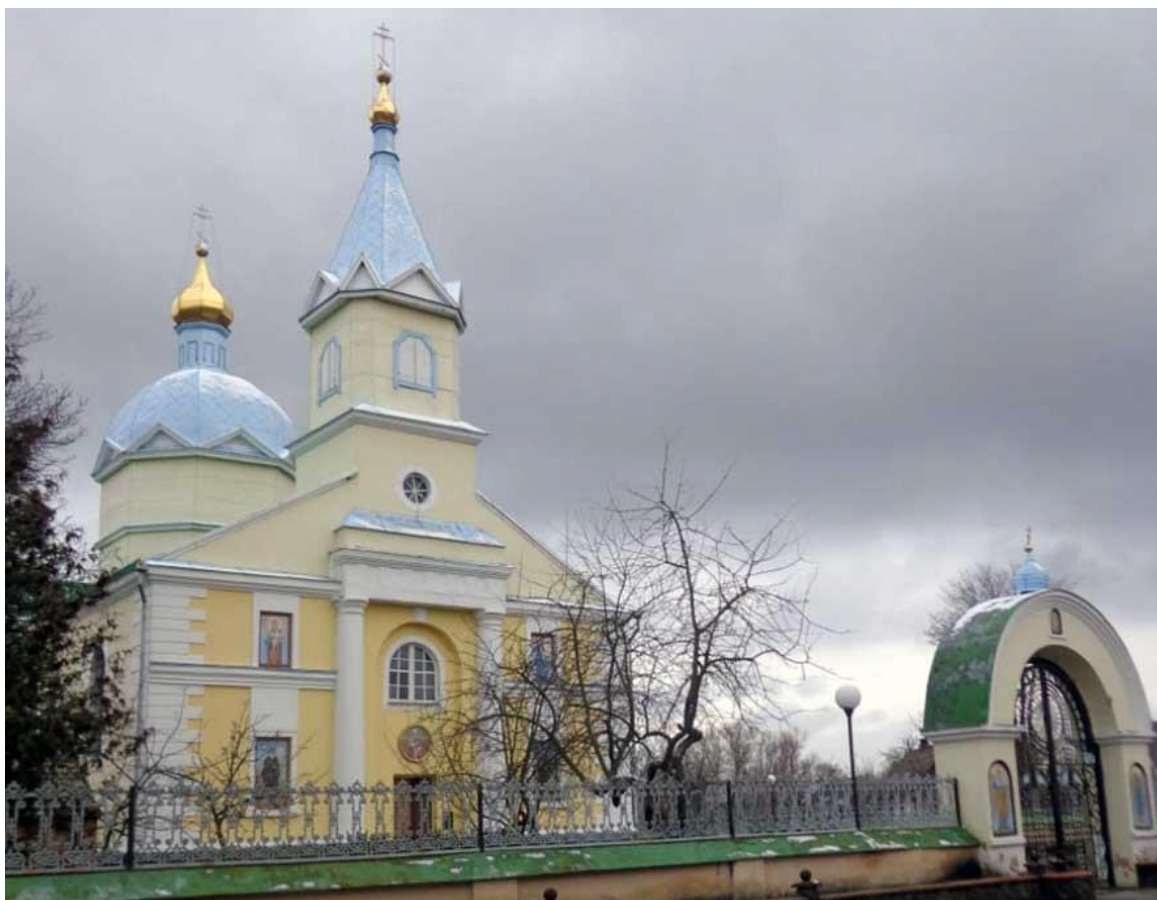
Вранці 6 жовтня 1942 р. відділ міліції безпеки, підпорядкований заставі в місті Рівне, за підтримки допоміжної української поліції оточив «продуктивну» частину гетто. Декілька євреїв, у тому числі деякі лікарі та фармацевти, покінчили життя самогубством, а інші пішли до своїх схованок або намагалися втекти. Решту, близько 1600 в'язнів гетто – жінок, чоловіків і дітей, під охороною жандармерії та української допоміжної поліції вивезли на місце вбивства Суходіл до задалегідь підготовлених ям і там розстріляли.

**Меморіал на місці знищення єврейського населення.
м. Радивилів, урочище Пороховня. 2021 р.¹¹¹**

¹¹¹ URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki>

Рафалівка¹¹²

Рафалівка, Свято-Миколаївська церква. 2021 р.¹¹³

Роком заснування Старої Рафалівки (на той час – Рафалівки) вважається 1647 рік. У 1663-1665 роках Рафалівкою володів гетьман Правобережної України Павло Тетеря, який домігся для Рафалівки привілею на магдебурзьке право та проведення щорічних чотирьох ярмарків і торгу. Це сприяло економічному росту містечка.

У 1783 році на кошти пана Рафаїла Романовського в місті було збудовано мурований римо-католицький костел. До польських національно-визвольних рухів це було приватновласницьке містечко Нарциза Олізара, але в 1831 році спалахнув польський заколот, у якому він брав участь, за що усі маєтки графа, в тому числі і містечко Рафалівка, були конфісковані і перейшли у власність Російської імперії. Поляки були виселені зі своїх земель, а костел переданий у користування православним жителям

¹¹² Rafałówka 2.) miasteczko nad Styrem, pow. łucki, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IX: Pożajście – Ruksze, Warszawa 1888, s.489. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/489; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.294-295. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Бухало Г. В. Рафалівка // Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 164-171. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf

¹¹³ URL: https://rkc.in.ua/index.php?m=k&p=rvvlfrk_

Рафалівки. У міжвоєнний період римо-католики намагались через суд повернути костел, проте зазнали невдачі, тому їм довелося збудувати інший храм (свв. Апп. Петра і Павла), але дерев'яний. До нашого часу Старорафалівський храм є єдиною у районі пам'яткою архітектури національного значення.

Після побудови залізниці у 1902 році та утворення населеного пункту довкола роз'їзду Полиці розвиток містечка припинився. За довоєнних польських часів центр гміни був перенесений з Рафалівки у іншу Рафалівку, через що у 1946 році для відмінності від селища Рафалівка, котре виникло навколо залізничної станції, містечко отримало нову назву – Стара Рафалівка.

У вересні 1939 року, відповідно до пакту Молотова – Ріббентропа, Рафалівка у складі західноукраїнських земель переходить до СРСР.

Від 1940 – місто, адміністративний центр новоствореного Рафалівського району.

4 липня 1941 року Рафалівку зайняли німецькі війська.

Єврейська громада¹¹⁴

У 1910 році в Рафалівці проживало близько 50 євреїв, у 1921 р. – 332 особи (51,4%), 1931 році – бл. 400 євреїв.

Єврейська Рафалівка була розташована в центрі міста, оточена з трьох боків українськими та польськими кварталами, а з заходу – річкою Стир.

Євреям належало близько 150 будинків, то малих, проживало 170 сімей. Були сім'ї, які не мали власного житла, і вони знімали кімнати у власників євреїв. Євреї оселилися в місті сотні років тому. Одного разу блокнот кадиша Хевре був виявлений у Рафалівці, датований 325 роками раніше.

Євреї займалися торгівлею худобою та лісом, були крамарями, шевцями та кравцями. Два млини, що працювали над річкою Стир. Один називався Млин Торкевіча, а другий – Громадський млин. У цьому млині була переправа, яка ходила туди-сюди по річці. Торкевіча млин знаходився на південній стороні міста, в місцевості під назвою «Польша». Громадський млин був на північному березі річки, біля села Бабка. Млин Торкевіча був зданий в оренду єврейській родині, яка ним і керувала.

Другий млин належав єврею Меїру Воллічу Комісару, заможній людині. У нього був кам'яний будинок – тоді в такому будинку жили лише багаті люди – і він здав пором іншому єврею на ім'я Лейбель Форумчик. Пором працював після Песаха, а іноді і раніше, коли лід тільки починав танути. Лейбель наймав селян, які перевозили пором на великих човнах. Людей, тварин і вантажі переміщали туди-сюди по розливній річці. Коли рівень води

¹¹⁴Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) – С.332. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912_ocr.pdf; Moshe Appelboim, Memories from Rafalovka. Memorial book for the towns of Old Rafalovka, New Rafalovka, Olizarka, Zoludzk and vicinity. Edited by Pinhas and Malkah Hagin, Tel Aviv, 1996. Translated by Rachel Zetland. С. 214-215. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf211.html>; Memorial book for the towns of Old Rafalovka, New Rafalovka, Olizarka, Zoludzk and vicinity (Rafalivka, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/rafalovka.html>

опускався, пором ставили біля огорожі і перевозили по канату туди-сюди по річці.

Існувало дві групи хасидів: хасиди рабина з Любешова і хасиди рабина з Степаня. Вони категорично не погоджувалися, а іноді ходили доносити владі та підпалювати майно. Наприклад, одного разу підпалили будинок біля синагоги в Любешові з явним наміром спалити його. Це була робота хасидів рабина зі Степаня, які були відомі як екстремісти.

За православною церквою на річці біля міської лазні стояли руїни старої зруйнованої синагоги. Коли молоді одружувалися, туди везли нареченого і наречену з усім весіллям, тому що люди вважали, що це святе місце, яке приносить удачу і достаток.

У місті було двоє релігійних суддів, по одному від кожної групи хасидів. Вони заробляли на життя продажем дріжджів і свічок у суботу, як це було прийнято в багатьох громадах того часу. Іноді вони проводили суд Тори між двома суперниками.

Люди почали відбудовувати будинки в місті після великої пожежі. Тоді ж почали будувати і Нову Рафалівку, тобто станцію Рафалівку біля залізничних колій.

Євреї старої Рафалівки вважалися на той час найосвіченішими людьми в цьому районі.

«Сіоністський оркестр» - духовий оркестр в Новій Рафалівці, 1929 р.¹¹⁵

Були в Рафалівці клеймери, які їздили по всій області грати на весіллях. На сході дійшли аж до Сарн і працювали у Володимирці, Бережниці, Степані.

¹¹⁵ Перший ряд (справа): Елізер Бріль, Бен-Ціон Вайсманн, Йоске Діхтер, Хаїм Гольдман, Сокол, хлопчик Лейбель Мурик. Другий ряд (справа): Шмуель Гробер, Сунія Мурик URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf512.html>

Євреї також мали корми, де продавали українцям вино та готували для них рибні страви. Державні закони наказували євреям закривати корчми та заклади харчування на християнські свята. Євреї підкуповували ориданика (державного писаря) і стражника (поліцейського), щоб вони закривали очі на відкриті ресторани і дозволяли власникам заробляти на життя.

Взимку влаштовувалися ярмарки, і не раз приїздили з Пінська купці за долею в торгівлі. Були й рознощики, які возили свій товар на спині й ходили по селах, обмінюючи свій товар на сільськогосподарську продукцію.

Хедер в Старій Рафалівці. Викладач: Іцхак Фельдман. Учні: Хума Ширман, Естер Розенфельд, Соня Шварцблат. Залман Ширман, Нунік (Натан) Басс, Айзік Розенфельд, Мусія Декельбойм (із Супачів).¹¹⁶

Голокост¹¹⁷

4 липня 1941 року Рафалівку зайняли німецькі війська.

Незбаром після окупації все єврейське населення було змушене носити жовті відмітні знаки. Незважаючи на те, що вони продовжували жити в своїх будинках, їм було заборонено залишати межі міста і підлягали виконанню різних видів примусових робіт.

1 травня 1942 року німці створили гетто в Рафалівці навколо синагоги громади та будівлі школи, яке була обнесене колючим дротом. В цей район розмістили не лише місцевих євреїв міста, а й євреїв із сусідніх сіл, зокрема з

¹¹⁶ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf500.html>

¹¹⁷ RAFAŁÓWKA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1454-1455. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожены еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 68. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Нової Рафалівки, Олізарки, Великого Жолудська і Більської Волі. Разом близько 2500 євреїв було ув'язнено в гетто Рафалівки. Люди, які проживали в межах гетто, залишилися у власних будинках, але приймали тих, хто був переселений з інших околиць та сіл.

29 серпня 1942 р. Рафалівське гетто було ліквідовано, а 2250 євреїв вивезено до ям на «Баховій горі» під Рафалівкою, де вони були вбиті¹¹⁸. Десятки втекли до лісів і сіл, де їм допомагали польські селяни та українські баптисти. Частина молоді створювала бойові загони і згодом влилася в радянський партизанський загін А. П. Бринського. Рафалівських євреїв вижило близько тридцяти.

Рафалівка, 1930-ті роки. Фаня Розенфельд з друзями. Фаня була єдиною зі своєї родини, хто пережив ліквідацію гетто 29 серпня 1942 року. Її прихистила родина українських баптистів. Фотоархів Яд Вашем.

Радянські архіви¹¹⁹

«[...]Потім, під приводом використання їх для заготівлі їжі, неподалік від села Суховоля, в напрямку села Рафалівка, приблизно за 500 метрів від дороги, з правого боку, викопали ями. Довжина ями становила 20 м, ширина 6 м і глибина 3 метри. Потім групами по 400-500 осіб їх привели на ринок, де їх оточила охорона. Після цього німець, начальник німецького гестапо, оголосив, що їх збираються вбити. Тож їх відвезли на місце, де були ями,

118 Рівненський облдержархів, ф. Р-204, оп. 2, спр. 30, арк. 3; ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 247, 248, 250, 251.

119 Заява місцевого жителя, 1904 р.н., дана 08.12.1944 р. ДНК; ф.7021, опис 71, д. 66. Execution of Jews in Rafalivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/rafalivka-rafalovka-rivne-ukraine.725>

змусили роздягтися догола, групами по 20-30 осіб зайти всередину ями і стати на коліна в ряд. Німець вистрілював у потилицю з рушниці, а поліцаї, що стояли на краю ями, добили тих, хто ще рухався. Коли яма була заповнена на третину, тіла були покриті 50 см ґрунту, і інша група потрапила в яму. Їм довелося стояти на трупах попередньої групи. За один день у ямі було розстріляно три черги людей, що налічували близько 1700 осіб. Тих, хто намагався втекти або чинив опір, розстрілювали на місці. Цілі сім'ї, включаючи чоловіків, жінок і дітей, були пограбовані та розстріляні».

На місці розстрілу євреїв з Рафалівського гетто стоїть обеліск, на якому викарбувані слова: «Товаришу, зупинись! Тут у 1942 році фашистськими загарбниками було розстріляно 2500 громадян єврейської національності».

Палац Ю.М. Розенберга. Рокитне¹²¹

Перша згадка про село Рокитне датується 1545 р. в описі Овруцького замку¹²², який був власністю князя Андрія Капусти, каштеляна брацлавського і старости овруцького.

Після третього поділу Речі Посполитої новими власниками села Рокитне стає рід Прушинських, старшим у якому був граф Йосип Прушинський. За рішенням суду від 10 грудня 1838 р. та актом Волинської цивільної палати від 22 червня 1840 р. власницею села Рокитне з Руднею і Стариками, селом Масевичі, де проживало 353 особи, стала онука Й. Прушинського Людвіка Менжинська¹²³.

До 1922 року село було відоме під назвою *Охотнікове*, що походило від прізвища власника землі.

Засновниками Рокитнівського скляного заводу стали В.М. Охотніков та Ю.М. Розенберг, останній народився в містечку Немирів Подільської губернії¹²⁴, а згодом став купцем I гільдії Санкт-Петербурга. Його друга

¹²⁰ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/Rokitnoye.html>; Рудницька Л. В. Рокитнівський скляний завод у контексті еволюції соціальної структури міста (1896-1945 рр.): дис... д-ра філософії: спец. 032 «Історія та археологія». – Київський ун-т. імені Бориса Грінченка, Київ, 2021. – 245 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rudnytska_Liudmyla/Rokytnivskyi_sklianyi_zavod_u_konteksti_evoliutsii_sotsialnoi_struktury_mista_1896-1945_rr.pdf

¹²¹ URL: <http://free.of.pl/w/wolynskie/fotoold/rokitne/rokitno.html>

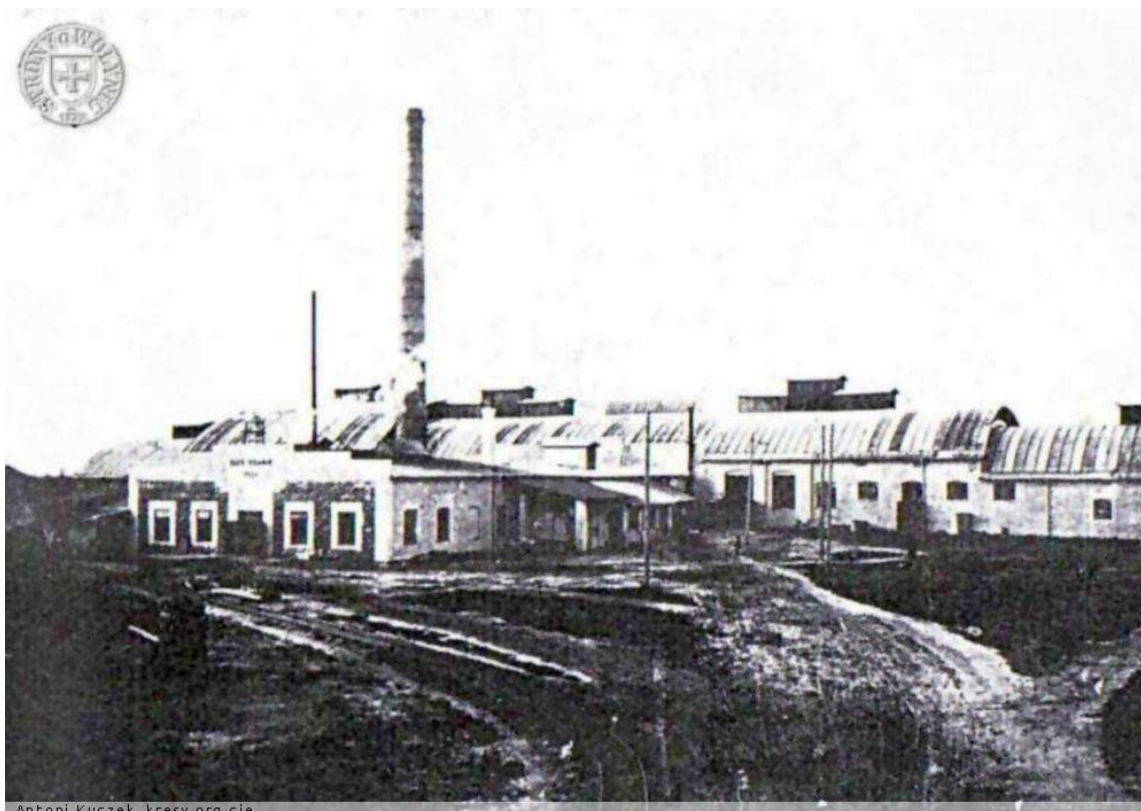
¹²² Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов: в 37 т. Киев, 1867. Ч. 4. Т. 1. С. 48.

¹²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). Ф. 575. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 1–13 зв

¹²⁴ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 113. Л. 7.

дружина – Надія Розенберг (Скворцова) — була племінницею міністра фінансів Російської імперії В.М. Коковцова. Ю.М. Розенберг мав власний офіс у Міністерстві торгівлі в Санкт-Петербурзі¹²⁵.

На початку ХХ ст. населення села Рокитне становило 4055 осіб, з них: росіяни та українці – 3858, євреї – 105, поляки – 74, інші – 18. З будівництвом заводу і зміною царської політики щодо євреїв їхня кількість зростає вчетверо. Першими поселенцями стали: Беніамін Мейрсон, Бенціон Гейпман, Арам Зондер, Альтер Вайсблат, Берко Мовша Шапіро, Авраам Голод, Мевша Ліфшиць, Мевша Гурман та ін¹²⁶.

Рокитне, склозавод. 1938 р.¹²⁷

Визнання за сільським поселенням статусу міста в II Речі Посполитій відбувалось відповідно розпоряджень уряду, що базувались на основі документальних звернень органів місцевого самоврядування.¹²⁸ Одним із головних критеріїв була чисельність населення – воно повинно було перевищувати 2000 осіб та наявний статус, до складу якого воно раніше входило.¹²⁹ Рокитне, серед волинських міст міжвоєнного періоду стало

¹²⁵ Справочная книга о купцах города С.-Петербурга. СПб., 1897. С. 693.

¹²⁶ Rokitno-Wolyn and Surroundings... P. 21–28.

¹²⁷ URL: <https://kresy.org.pl/10668535,foto.html?idEntity=10668522>

¹²⁸ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1920). Ustawa z dnia 20 lutego 1920 r. w przedmiocie zaliczania osad wiejskich w poczet miast oraz zmiany granic miast na obszarze b. zaboru rosyjskiego, 19, 92. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19200190092/O/D19200092.pdf>

¹²⁹ Główny Urząd Statystyczny (1924). Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo poleskie. Warszawa, 8, 58. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014968>

виключенням із правил, отримавши статус міста завдяки своєму значенню та місцезонашуванню на східному кордоні міжвоєнної Польщі. Крім того, цей процес прискорили в 1922 р. польські підприємці з Варшави Юдко Фланцрайх та Зигмунт Ренглевський, які придбавши скляний завод в Рокитному перезапустили економіку прикордонної території Волинського воєводства.

У травні 1924 р. були створені комітети з будівництва, які при взаємодії з владою воєводств почали розробляти плани індивідуальної забудови в конкретних місцевостях. За участі 19 архітекторів було розроблено 32 проекти містобудування.

Будівельні роботи проходили швидко, адже Рокитне мало достатню кількість місцевих будівельних матеріалів: деревини, піску та глини. У місті працювало 2 лісопильні, які належали євреям: перша – трьом братам Голубовіцям, друга, яка діяла в районі скляного заводу – Якову Персіцю. В умовах програми розбудови міста Рокитного, продукти діяльності лісопилень використовувалися в якості будівельного матеріалу. У міжвоєнний період дві цегельні склозаводу не діяли, тому будівельну цеглу привозили з сусіднього с. Осницьк, в якому працювало два заводи, власниками яких відповідно були євреї з Рокитного – Хайкель Кляйнман, Шимон Гендельман та Ліпа Шпільман¹³⁰.

Ярмарок у Рокитно. На задньому плані видно синагогу. 1925-1935 рр.¹³¹

¹³⁰ Leoni, E. (ed.). (1967). Rokytne-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokytne (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Tel Aviv, 38-40.

¹³¹ URL: <https://kresy.org.pl/9691063,foto.html?idEntity=9689564>

Згідно Ризького мирного договору до складу Польщі увійшло с. Рокитне. 26 лютого 1920 р. було сформовано Сарненський повіт з 131 північних частин Рівненського, Овруцького повітів у складі Юрівської, Олевської та Кисорицької гміни. До останньої увійшло Рокитне, яке отримало міський статус за часів перебування в межах Поліського воєводства¹³².

У 1921 р. Польськими залізничними дорогами введено в експлуатацію вузькоколіяку «Рокитне-Мочулянка» протяжністю 58 км, яка мала стратегічне значення та повинна була вдосконалити дорожню інфраструктуру. У Рокитному з'явилося локомотивне депо, головна станція вузькоколійки, а також водонапірна вежа для заправки паровоза водою та спеціальна трьохметрова колонка.

У таких умовах спостерігається ріст чисельності населення Рокитного порівняно з 1921 р. вдвічі: в 1933 р. воно становило 4027 чоловік. Зокрема поляки – 53 %, євреї – 43 %, а українці були найменш чисельними – всього 4 %¹³³. Це пояснюється не скільки політикою Польщі, стільки історичними передумовами. Адже засновник скляного заводу – єврей, який всіляко заохочував єврейський капітал, створював максимально комфортні умови для ведення бізнесу. Крім того, фактично весь робітничий клас, який відповідав за виробничий процес, представляли поляки. Такий уклад проіснував до початку Другої світової війни.

З початком Другої світової війни умови розвитку міст зазнали суттєвих перемін, зокрема ті, які були приєднані внаслідок окупації Червоною армією західноукраїнських земель у вересні 1939 р.

17 вересня 1939 року польські поліцейські і армійські формування покинули Рокитне разом із польськими сім'ями, які брали активну участь у суспільному житті міста. Залишки Війська Польського в Страшеві намагались протистояти наступаючій Червоній Армії. Ксьондз Б. Виробіш в цьому вбачав лише одне – занепад. Він говорив: «Завтра, післязавтра, я хотів би попрощатися з Рокитно-Волинським. Сюди прийдуть більшовики. Шкода нашого костелу. Це плем'я гунів, червоних гунів, зробить з нього конюшню або свинарник, чи взагалі спалить наш Божий дім!».¹³⁴

Першими арештантами в'язниці в м. Сарнах 28 вересня 1939 р. стали аптекар Н. Солцман та вчитель М. Гендельман¹³⁵. До НКВС потрапляли й учасники радянсько-польської війни 1920 р., військовослужбовці, польські солдати, які протистояли німецькому та радянському вторгненню 1939 р., а

¹³² Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Випуск 17. Львів, 2008. С. 226-238

¹³³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AANW). Sygn. 1-302. Zmiana granic miast Województwo wołyńskie, miasta: Radywów, Rokitno, Równa, Sarny, Włodzimierz. 1928- 1934.

¹³⁴ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Tom 7. Praca zbiorowa. 2001. – s. 2. – 212 s.

¹³⁵ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 237-242. – 495 p.

також сім'ї загиблих вояків. Арештанти піддавалися жорстоким тортурам в НКВС: роздягнутого в'язня клали на бетонну підлогу, тіло вкривали дошками по яких били молотками (так максимально пошкоджувались внутрішні органи). Більшість після таких допитів залишались каліками, заїкались, дехто взагалі перестав розмовляти¹³⁶.

Учні школи Тарбут з учителем Йосифом Меламедом. Рокитне, 1925.¹³⁷

Масові депортації розпочались наприкінці 1939 р. – на початку 1940 р. Депортованим давалось на збори 25-30 хв. Цілі сім'ї на санях доставлялись на залізничну станцію, загрузались у вагони-теплушки, призначені для перевезення худоби, по 30-40 чол. в кожний. Депортацію до Сибіру проводили ще тричі: в квітні, червні 1940 р. та червні 1941 р.¹³⁸ Частина поляків у зв'язку з амністією за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. («Про амністію польських громадян») була звільнена з-під варти. Повертались в'язні вже іншими: вчитель М. Гендельман став комуністом і публічно оголосив в школі, в якій колись працював, що відчуває презирство до всіх єврейських культурних цінностей¹³⁹.

¹³⁶ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. *Moje Wojenne Dzieciństwo*. Praca zbiorowa. 2001. S. 7. URL: http://www.mojewojennedzieinstwo.pl/pdf/07_plaskowski_wposzukiwaniu.pdf

¹³⁷ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok087a.html>

¹³⁸ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. *Moje Wojenne Dzieciństwo*. Praca zbiorowa. 2001. S. 7-8.

¹³⁹ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 237-242. – 495 p.

Більшість єврейського населення посіла керівні управлінські та адміністративні посади Рокитного¹⁴⁰. Цей вакуум на місцях практично в усіх містах і містечках Західної України та Білорусі, де єврейське населення нерідко становило більшість, автоматично заповнювався через відтік до Польщі колишньої адміністрації, а також виходячи з їх освітнього рівня та традиційних вмінь¹⁴¹.

Школа Тарбут. Рокитне, 1925 р.

Єврейська громада¹⁴²

У 1901 році в Рокитному проживало 105 євреїв, у 1921 р. - 663 (19,5%), у 1931 – бл. 800 євреїв.

Комерція в селі Рокитне була надзвичайно важливою, її розвивало насамперед єврейське населення: магазин скла Бецалея Кокеля, продовольчий магазин і зерносховище Беніаміна Мейрсона, продаж борошна Мевші Лівшиця і Арама Зондера, бакалейні магазини (їх було більше 20) — Двойра Гендельмана, Герші Вайсבלата, Дора Шварцבלата, Розалії Франк,

¹⁴⁰ Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. URL: http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html (last accessed: 21.09.2019).

¹⁴¹ Розенблат Е. Советизация и антисемитизм в западно-белорусских землях. 1939-1941 гг. Sovetyzacja i rusyfikacja polnocno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, 1939-1941. Białystok, 2003. S. 105-118.

¹⁴² Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) — С.595. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912__ocr.pdf; ROKITNO Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1457-1458. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Natan Gendelman The economy of Rokitno Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). 38. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok035.html#economy>; Рудницька Л. В. Рокитнівський скляний завод у контексті еволюції соціальної структури міста (1896-1945 рр.): Дис... д-ра філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський ун-т імені Бориса Грінченка, Київ, 2021. 245 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rudnytska_Liudmyla/Rokytnivskiyi_sklianyi_zavod_u_konteksti_evoliutsii_sotsialnoi_struktury_mista_1896-1945_rr.pdf?; Рудницька Л. Створення скляного заводу на базі села Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії. Київські історичні студії. Науковий журнал. 2018. № 2(7). С. 47-53.

Басі Шапіра, швейна майстерня Іта Ейдельмана, м'ясні магазини Йося Бермана, Боруха Відоня, БеркоМовші Шапіра, магазин залізних виробів Шимона Гендельмана та ін.¹⁴³ Альтеру Вайсблату належав магазин біля скляного заводу, у якому працівники могли обмінювати талони на продукцію. Тісна співпраця з Ю.М. Розенбергом давала чималі прибутки й можливість проживати в одному з приміщень, що належало заводу. У них розміщувалася й аптека єврея Барзама, яку він згодом продав Ною Зольцману. Ще одним власником аптеки, вже після Н. Зольцмана, був Мойше-Мордко Журавський. При склозаводі, окрім аптеки, функціонував медичний пункт, дільничним земським лікарем якого був Лепьохін Євгеній Іванович. У приміщенні аптеки працювало поштово-телеграфне відділення. Перший листоноша на ім'я Ентоні разом зі своїм помічником доставляв пошту на конях та вагонетці, а ті, хто хотів кореспонденцію одержати вчасно, забирали її самостійно. Поштове відділення розміщувалося на залізничній станції, начальником якого був Феодосій Яровенко¹⁴⁴.

Відділення “Гехалюц” у Рокитному в 1932 році.¹⁴⁵

Право на постійне проживання, а також на підприємницьку діяльність, надане євреям,¹⁴⁶ зумовили нетипову появу для регіону робітничого поселення. Саме про будівництво залізничної колії через робітниче поселення с. Рокитне з міністром фінансів Російської імперії домовився Ю.

¹⁴³Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

¹⁴⁴ Волынский Губернский Статистический комитет. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. С. 183.

¹⁴⁵ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok062a.html>

¹⁴⁶ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Т. X. 1835 г. СПб., 1836. - с. 309. – 888 с.

Розенберг. Аргументи викладені ним були досить вагомі: в першу чергу – це економічні аспекти та зручність транспортування продукрованої на місцевому заводі скляної пляшки, що призведе до збільшення обсягів продукції для задоволення потреб Винної монополії Російської імперії. Потрібно зазначити, що затрати на будівництво залізничної дороги були колосальними. Проте наявність великої кількості лісових насаджень в південній частині робітничого поселення, що в значній мірі здешевлювало проект, зумовили перегляд розташування залізничної колії. Адже згідно попереднього плану, вона повинна була проходити через с. Рокитне, поруч з переправою, за річкою Рокитянкою¹⁴⁷.

20-та Асамблея Таммуза. Рокитне, 1929 р.¹⁴⁸

Лояльність власника с. Рокитного В. Охотнікова до Ю. Розенберга та підтримка його ідеї на урядовому рівні, прискорила прийняття позитивного рішення. Залізничну станцію «Рокитне» було збудовано напроти палацу Розенберга, а залізничну колію паралельно йому. Після пуску скляного заводу та залізничного сполучення Київ-Ковель, с. Рокитне жителі почали розділяти на дві частини: старе і нове місто (промислова частина), населення якого було змішаним, зі значним відсотком єврейського населення.

Першими поселенцями робітничого поселення стали: Беніамін Меєрсон, Бенціон Гейпман, Альтер Вайсблат, Авраам Голод, М. Ліфшиць, Моше Фреєрман, Шимон Шапіра, Бецалель Кокель, Хаїм Давид Вайнер, Агарон Ротман, Яків Поліщук, Моше Хірш Лінн та ін. На початку ХХ ст. населення

¹⁴⁷ Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. URL: https://wolynskie.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html

¹⁴⁸ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok062b.html>

с. Рокитне становило 4055 чол., з них: росіяни та українці – 3858, євреї – 105, поляки – 74, інші – 18¹⁴⁹.

Для прикладу: будинок власника склозаводу був збудований із цегли, яка виготовлялась на території підприємства для виробничих потреб. Потрібно зазначити, що це друга за вартістю будівля після самого підприємства, яка станом на 1916 р. становила 30 тис. руб., або 76 % вартості приміщень склозаводу. Цю споруду жителі знали як палац Розенберга (див. додаток 25). Головний фасад, прикрашений великим балконом, був направлений в сторону скляного заводу. Зліва від палацу проходила залізнична колія, що простягалась до підприємства, а сама будівля залізничної станції, вокзал – паралельно задньому фасаду маєтка¹⁵⁰. Палац служив в якості зимової резиденції Розенбергів та місцем проживання директорів підприємства. Ю. Розенберг з дружиною Надією Петрівною любили приїжджати до свого маєтку взимку.

Окрім того в палаці народились внуки Ю. Розенберга – Георгій і Володимир (батьки Еміль Карл Август Кампф і Катерина Юліанівна)¹⁵¹. Ще одна донька Ю. Розенбера – Розалія зі своїм чоловіком інженером-механіком Абрамом Колпакчі часто приїжджали до маєтку з Києва.

Лідери WIZO. Рокитне, 1938 р.¹⁵²

¹⁴⁹ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 15-28. – 495 p.

¹⁵⁰ РДА. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 42. 36 арк. [Страховые полисы на недвижимое имущество Ракинского об-ва; письмо Первого Российского страхового об-ва в контору Ракинского об-ва стеклянных заводов о коллективном страховании рабочих этого завода]

¹⁵¹ РДА. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 105. 23 арк., арк. 16-17. [Удостоверение, выданное Гл. Упр. Неокладных сборов и казенной продажи питей о том, что Ю. М. Розенберг является главным акционером Ракинского об-ва стеклянных заводов].

¹⁵² Найважливішими заходами WIZO були щорічні бали. Бали проходили суботніми вечорами в актовій залі школи.

Поява різноманітних магазинів, передусім представлених єврейським капіталом, свідчила про його привабливість та перспективність. Головна комерційна вулиця з'єднувала с. Рокитне з робітничим поселенням, яке розташовувалось на його окраїні. Вона була представлена магазином скла Б. Кокеля, продовольчим магазином і зерносховищем Б. Меерсона, бакалейними магазинами, їх було 25 (Двойри Гендельман, Герші Вайсблата, Дори Шварцблат, Розалії Франк, Басі Шапіра), швейною майстернею Іти Ейдельман, м'ясними магазинами Йосі Бермана, Боруха Відоня, Моше Шапіра, магазином залізних виробів Шимона Гендельмана та ін.¹⁵³. Загалом торгівля заборонялась в недільні дні та дванадесяті свята, присвячені подіям земного життя Ісуса Христа та Богородиці. Це правило було загальним для всіх, без виключень, та стосувалось постійної зони осілости¹⁵⁴.

Тарбут школа, святкування Пурима. Рокитне, 1937 р.¹⁵⁵

Торгівля як і ресторанно-готельний бізнес зосереджувалась переважно в руках єврейського населення. Першим економічним районом Рокитного стала вул. Пілсудського, яка з'єднувала село з містом. Там діяло багато різних магазинів, які забезпечували всі потреби населення: галантерейні (Лейбль Гітельман, Авраам Грішпан, Хацкель Кляйнман), продуктові (М. Ліфшиць, Мотель Кремер, Л. Гріншпан), будівельних матеріалів (Ш. Гендельман, Авраам Сліп), канцелярські (Авраам Шварц, Ліпа Шпільман), скла (Б. Кокель). Монополія існувала лише в оптовій торгівлі, склад М. Ліфшиця, який розташовувався неподалік залізничного вокзалу, в пішій

¹⁵³ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. – С. 838. – 1177 с.

¹⁵⁴ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Т. X. 1835 г. СПб., 1836. – С. 181. – 888 с.

¹⁵⁵ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok111a.html#Pic114>

доступності до базарної площі¹⁵⁶. Найприбутковішими були магазини, що розташовувались на залізничній станції Рокитне-Волинське. Річний оборот магазину «Гутман і Грішпан» становив 178 тис. 42 злотих, а це 13 % обороту Рокитнівського скляного заводу в 1934 р., магазин М. Ліфшиця – 156 тис. 557 злотих, дещо менший прибуток у «Ройз і Терло» – 128 тис. 376 злотих¹⁵⁷.

Відділення Хашомер Хацаїр у 1935 році під час одного зі своїх заходів.¹⁵⁸

Серед національних меншин переважали євреї, тому їх громада вважалася найбільш соціально активною ланкою місцевого населення. Єврейські діти хоч і мали можливість навчатись в російськомовній державній школі, вивчати світські предмети, однак все одно мали бажання мати власну школу, в якій би належна увага приділялась саме релігійній складовій.

Навчати Тори запрошували немісцевих вчителів. Першим з таких був Берл Глузман із Словечно Овруцького повіту Волинської губернії, який дієвою складовою навчального процесу вважав і застосовував тілесні покарання. Наступним, хто навчав дітей після Б. Глузмана, був його земляк Лейбл Шлейфман, родом із сусідніх Веледників. Він користувався популярністю серед учнів. Вони його надзвичайно поважали і любили. Окрім того Л. Шлейфман прекрасно грав на скрипці, завжди перед обідом влаштовував для дітей міні-концерти.

¹⁵⁶ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p.41-48. – 495 p.

¹⁵⁷ ДАВО. Ф. 34. Оп. 2. Спр. 454. 129 арк., арк. 58 [Рапорты финансовых отделов об экономическом состоянии поветов за 1935 год].

¹⁵⁸ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok179.html#Page181>

Система освіти повністю змінилася у 1916 р. У робітниче поселення с. Рокитне прибув учитель івриту Ізраїль Тозман. В навчанні використовував сучасні методи, був досвідченим, одразу ж почав викладати іврит із вимовою сефардів (піренейський іврит), в той час як його попередник навчав ашкеназі (європейському івриту). І. Тозман практикував змішані уроки, тобто хлопчики і дівчатка навчалися разом. Учні вивчали літературу, єврейську історію, граматику, співали пісні на івриті¹⁵⁹.

Учні школи Тарбут. Рокитне, 1926 р.¹⁶⁰

На початку ХХ ст. в с. Рокитне було збудовано красиву синагогу. Спонсором став А. Гельфанд із м. Одеси, який придбав великі землеволодіння с. Кисоричі, що було волосним центром Овруцького повіту Волинської губернії, де діяв його лісопильний завод. Так як євреї в Російській імперії не могли бути землевласниками, А. Гельфанд зареєстрував свої володіння (9205 десятин) на росіянина Миколу Банова¹⁶¹. На посвяченні синагоги був особисто присутній А. Гельфанд з дружиною, дочкою та зятем С. Гутником. До речі, він був міністром промисловості та торгівлі уряду П. Скоропадського. Святкування відкриття було грандіозним, А. Гельфандом запрошено з сусідніх міст два гурти для музичного супроводу свята. Через рік він придбав синагозі сувої Тори та томи Мішни, на честь чого відбулось чергове святкування.

¹⁵⁹ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 87-118; 221-222. – 495 p. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/Rokitnoye.html>

¹⁶⁰ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok087b.html>

¹⁶¹ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. – С. 834; 840. – 1177 с.

Неоціненний внесок у розбудову міста вніс будівельник Мойше Хірш Лінн. Він був активним учасником та ініціатором збору коштів для будівництва «нової» синагоги в Рокитному. «Стара», як її називали, хоч юридично залишилась в с. Рокитному, не була залишена прихожанами. «Нова», міська синагога, працювала у вихідні і святкові дні, а двері «старої» були відчинені щодня¹⁶².

З початком Другої світової війни умови розвитку міст зазнали суттєвих перемін, зокрема ті, які були приєднані внаслідок окупації Червоною армією західноукраїнських земель у вересні 1939 р.

17 вересня 1939 року польські поліцейські і армійські формування покинули Рокитне разом із польськими сім'ями, які брали активну участь у суспільному житті міста. Залишки Війська Польського в Страшеві намагались протистояти наступаючій Червоній Армії. Ксьондз Б. Виробіш в цьому вбачав лише одне – занепад. Він говорив: «Завтра, післязавтра, я хотів би попрощатися з Рокитно-Волинським. Сюди прийдуть більшовики. Шкода нашого костелу. Це плем'я гунів, червоних гунів, зробить з нього конюшню або свинарник, чи взагалі спалить наш Божий дім!».¹⁶³

Першими арештантами в'язниці в м. Сарнах 28 вересня 1939 р. стали аптекар Н. Солцман та вчитель М. Гендельман¹⁶⁴. До НКВС потрапляли й учасники радянсько-польської війни 1920 р., військовослужбовці, польські солдати, які протистояли німецькому та радянському вторгненню 1939 р., а також сім'ї загиблих вояків. Арештанти піддавалися жорстоким тортурам в НКВС: роздягнутого в'язня клали на бетонну підлогу, тіло вкривали дошками по яких били молотками (так максимально пошкоджувались внутрішні органи). Більшість після таких допитів залишались каліками, заїкались, дехто взагалі переставав розмовляти¹⁶⁵.

Більшість єврейського населення посіла керівні управлінські та адміністративні посади Рокитного¹⁶⁶. Цей вакуум на місцях практично в усіх містах і містечках Західної України та Білорусі, де єврейське населення нерідко становило більшість, автоматично заповнювався через відтік до Польщі колишньої адміністрації, а також виходячи з їх освітнього рівня та традиційних вмінь¹⁶⁷.

¹⁶² Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 163. – 495 p.

¹⁶³ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Tom 7. Praca zbiorowa. 2001. – s. 2. – 212 s.

¹⁶⁴ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 237-242. – 495 p.

¹⁶⁵ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Praca zbiorowa. 2001. S. 7. URL: http://www.mojewojennedziecinstwo.pl/pdf/07_plaskowski_wposzukiwaniu.pdf

¹⁶⁶ Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. URL: http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html (last accessed: 21.09.2019).

¹⁶⁷ Розенблат Е. Советизация и антисемитизм в западно-белорусских землях. 1939-1941 гг. Sovetyzacja i rusyfikacja polnocno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, 1939-1941. Białystok, 2003. S. 105-118.

Мешканці Рокитнівщини на Народні Збори Західної України делегували Мушку Шустер – дружину одного із торговців Рокитного Ієгошуа Шустера, яка вела тихе і спокійне життя на вул. Міцкевича 25-а¹⁶⁸ в орендованому будинку. В її обранні взяли участь майже всі: місцева газета розмістила біографічні статті делегатки, фото були вивішені в вітринах магазинів Рокитного та навколишніх сіл. Після повернення зі Львова, становище М. Шустер ніяк не змінилось, життя продовжилося у звичному для неї руслі.

Націоналізації підлягали не тільки промислові, а й соціокультурні об'єкти Рокитного: готелі, басейн, лазні, лікарні, аптеки, стоматологічні кабінети та навчальні заклади, а також кінотеатри, театри, стадіон, бібліотеки, ресторани, магазини, столови, склади¹⁶⁹ та палац Розенберга.

Вранці 10 липня 1941 р. через селище пройшов останній потяг на схід із «залишками радянської влади».

У зв'язку зі швидким наступом військ Вермахту, в Рокитному, як і скрізь по країні, застосували на практиці «тактику випаленої землі». Прибув бронепοїзд, який розбомбив все довкола: мости і до того вже зруйновану залізничну станцію «Рокитне». Була знищена водонапірна вежа, яка подавала воду для парових двигунів, а через 15 хв. ще один великий вибух сповістив про те, що залізничний міст підірваний і впав у річку. Відступаючі з'єднання радянської армії спалили скляний завод, лісопильню, знищили всі держструктури Рокитного разом із документацією, яка не повинна була потрапити до рук ворога.

10 липня 1941 року Рокитне зайняли загони Вермахту.

5 серпня 1941 р. в Рокитне прибула німецька поліція. Очолили гестапо штурмгауптфюрер Юрген Дюль та обергрупфюрер Йохан Соколовський. Говорили по-польськи, виглядали більш-менш людяно, ніхто не здавався жорстоким. Й. Соколовський – невисокого зросту, худорлявий, в народі отримав прізвисько: «крихтний». Приміщення польської школи було перетворено на відділення німецької поліції, а молодіжний клуб перетворили на конюшні¹⁷⁰.

Мешканці Рокитного, переважно євреї, були поділені на групи та зобов'язані щоранку виходити на роботу. Саме євреїв було звинувачено у підпалі міста, а не відступаючу радянську армію, і змушено відшкодовувати завдані збитки. Найбільше робітників працювало на відновленні скляного заводу: майстри поляки, які досить жорстоко ставилися до працівників-євреїв. Інша група, менш чисельна, в кількості 14 осіб, працювала на відновленні залізничних колій.

¹⁶⁸ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. 263, Оп. 1. Спр. 64. 82 арк., арк. 51. [Списки виборців з виборів до сейму п'ятдесят восьмого округу вісімдесят третьої дільниці].

¹⁶⁹ Баран В. Экономические преобразования в Западной Украине в 1939– 1941 годах. Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг.: люди, события, документы. СПб., 2011. С. 156-177.

¹⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. 214 арк., арк. 65 [Справки-заклучения Украинского штаба партизанского движения (УШПД) по отчетам Ровенского подпольного обкома КП(б)У, областного штаба партизанского движения, партизанского соединения под командованием В. А. Бегмы].

Щоденно на дощі оголошень вивішувались розпорядження нової влади. Покидати містечко заборонялося, за невиконання – розстріл. Присікалась будь-яка співпраця з представниками інших національностей, єврейське населення було максимально ізольоване.

У листопаді 1941 р. до Рокитного прибув загін СС в кількості 30 осіб на чолі з капітаном Дітчем, який вирізнявся небаченою жорстокістю. Він, коли проходив повз євреїв на вулиці, бив їх тільки за те, що вони йшли по тротуару, а не посеред дороги. Капітан Дітч жорстоко побив голову юденрату А. Слуцького, який після 11 удару ремнем втратив свідомість. Лише після 25-го йому дозволили надати першу медичну допомогу. Перебування загону СС в Рокитному виявилось повною катастрофою. Щодня доводилось їх забезпечувати 30 парами черевик, одягу і першокласним тютюном. Євреям заборонялося збиратися, в тому числі молитися. Дві синагоги – закрили.

Наприкінці грудня 1941 р. 68 євреїв із Сарн та Рокитного були відправлені на примусові роботи до Вінниці, для будівництва ставки А. Гітлера «Вервольф»¹⁷¹.

1 травня 1942 р.¹⁷² в Рокитно було створено гетто під керівництвом Аарона Слуцького і чотирьох членів: Бецалель Кокель, Авраам Біндер, Нахум Кацнельсон і Ной Зольцман, після чого місцевому юденрату наказали підготувати 3 карти Рокитного, які намалював Б. Шварцблат. На них єврейські будинки позначалися іншим кольором. Гетто було відкритим, на вході і виході стояли поліцейські юденрату¹⁷³.

Поліцейські юденрату

Біля гетто височіли сторожові вежі для німецької поліції, які для того щоб скоротити час чергування, заманювали голодних собак їжею і відстрілювали їх. Юденрат розприділяв нове, виділене житло. Передбачалось виділення 163 25 м2 на одну особу. Однак умови були набагато гіршими:

¹⁷¹ Bauer Y. Sarny and Rokitno in the Holocaust: A Case Study of Two Townships in Wolyn (Volhynia). The Shtetl: New Evaluations. Ed. Steven T. Katz. New York, 2007. p. 253-289.

¹⁷² Bauer Y. Sarny and Rokitno in the Holocaust: A Case Study of Two Townships in Wolyn (Volhynia). The Shtetl: New Evaluations. Ed. Steven T. Katz. New York, 2007. p. 253-289.

¹⁷³ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 354-356. – 495 p.

розміщали по 8 осіб в одній маленькій кімнаті. Гетто, яке розташовувалось на вул. Сталіна складалось з 50 будинків, частина з яких перебувала у власності польських скватерів. Так як головна вулиця не вміщала достатньої кількості єврейського населення Рокитного, було прийнято рішення про створення в «новому місті» невеличкого гетто навколо ринкової площі. Один з будинків був зайнятий солдатами капітана Дітча, який часто в Рокитному здійснював так зване «оподаткування» єврейського населення. За гетто, поруч із залізничними коліями, дислокувалась німецька армія з резервістами, в основному з Угорщини та Чехословаччини, які займались відновленням зруйнованих мостів. Діяльність партизанів активізувала дії німців в Рокитному. Спочатку було тільки 5 поліцейських, які контролювали територію в радіусі 40 км. На залізничній станції з'явилися вежі з вартовими, на вході у місто та біля мосту на річці гарматні заміновані позиції, оточені парканами з колючого дроту¹⁷⁴.

25 серпня 1942 р. з'явився наказ, згідно якого всі євреї, включаючи хворих, повинні прибути наступного дня, в середу, о 8 годині ранку на ринкову площу Рокитного для переклички. Зранку, 26 серпня, за викликом, до міста прибув директор скляного заводу Анкієрштейн, який згодом наказав по телефону заборонити населенню покидати свої будинки. Цього ж дня до Рокитного прибули додаткові співробітники поліції з м. Сарни. Частина поліції займалась патрулюванням вулиць, їм було наказано стріляти в кожного перехожого без попередження¹⁷⁵. Організували розстріл оберtruppfюрер Й. Соколовський, начальник адміністративної частини «СД» капітан Дітч, а також комендант української поліції Денисюк та голова міської управи Рокитного Загоровський¹⁷⁶. Після переклички 26 серпня о 9 годині євреям було наказано вишикуватись у 2 колони – чоловіки в одній, а жінки і діти в іншій, по 6 чол. в ряду. Єврейська община Рокитного була знищена: 300 розстріляно на ринковій площі, 700 втекло у ліс, 631 чол. вивезено до Сарн, де наступного дня, впродовж 3 годин, було розстріляно загалом 10 тис. чол.¹⁷⁷

Після звільнення в січні 1944 року в Рокитне повернулося близько 200 євреїв. На могилі розстріляних євреїв споруджено пам'ятник. У 1945–1946 роках більшість євреїв виїхало до Польщі.

¹⁷⁴ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 260-274. – 495 p.

¹⁷⁵ Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego URL: https://wolynskie.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno3.html#21.

¹⁷⁶ ДАРО. Ф. 534. Оп. 1. Спр. 3. 213 арк., арк. 204. [Матеріали про злочиння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині, акти колекцій по розслідуванню злочинь і розповіді свідків, записані І. Дубовським].

¹⁷⁷ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 260-274. – 495 p.